

SEPTEMBER, 2021
Volume-10, Issue-39

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

CO-EDITOR

P. R. Sharma

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2021, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
  - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
  - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
  - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
Analysis of Financial Services in India and Its Impact on Economy	
-*Vinod K. Parghi **Dr. Dineshkumar R. Chavda	1-11
The Textile and Clothing Industry in India: An Overview	
-Manoj Suryavanshi	12-18
મામૈદેવની આગમવાણી : એક વિહંગાવલોકન	
-ડૉ. ચૈતાલી એન. ઠક્કર	19-24
મલક: ‘માનવના અમાનવીય વર્તનની નવલકથા’	
-દિનેશભાઈ મેઘરાજભાઈ	25-31
‘મશારી’ નવલકથામાં પ્રગટ દલિતની વ્યથાકથા	
-ગેલોત નરેન્દ્રસિંહ ઇગનસિંહ	32-37
“થોડુંક અમથું અજવાળું” નોકરિયાત સ્ત્રીની સમસ્યાને લગતી વાર્તા	
-જાનકીબેન ગંગારામભાઈ પટેલ	38-39

Title**Page**

શિક્ષણ: ભારતીય સમાજની સર્વાંગીણ અપેક્ષાઓ પરિપૂર્ણ કરતું
પરિબળ

-ડૉ. ચંદ્રકાંત એ પટેલ

40-44

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીવાદી વિચારધારા

-વજીર પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ

45-53

પર્યાવરણ તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય.

-પ્રા.ડૉ.કીર્તિદા બંસીલાલ વ્યાસ.

54-56

ભારતમાં બાળ મજૂરીની સમસ્યા અને તેના ઉકેલનો એક અભ્યાસ

-ડૉ. જ્ઞાનેશ ભીમજીભાઈ તાળા

57-63

આર્થિક સર્વે ૨૦૨૦-૨૧ ના મુખ્ય અંશો

-ડૉ. જીતેન્દ્રકુમાર ખીમજીભાઈ ગજેરા,

64-67

“આંસુ ભીનો ઉજાસ” દલિત ચેતનાને ઉજાગર કરતી નવલકથા

-રાહોડ ચેતનભાઈ ઇસરાભાઈ

68-71

Title	Page
भास विरचित स्वप्नवासवदत्ते सामाजिकजीवने भाग्यसुखदुःखानां निरूपणम् -कमलेशभाई भुपतराय पंड्या	72-74
A Critical Appraisal of Meghdoot -Dr.Yogini Himanshu Vyas	75-76
Activity Lesson : The Heart of Teacher Training Programme - Dr. Dhirajlal T. Rathod	77-83
परिभाषेन्दुप्रभायाः परिचयः -व्यास पार्थ ईश्वरलाल	84-86
गीतामां भक्तियोगनी विभावना - डो. भावप्रकाश महेन्द्रभाई गांधी	87-92
बृहदारण्यकोपनिषदनो तात्त्विक अभ्यास -डॉ. करशन डी.पिठीया	93-97

Analysis of Financial Services in India and Its Impact on Economy

Vinod K. Parghi* and Dr. Dineshkumar R. Chavda¹

*Research Scholar and ¹Research Guide & Assistant Professor

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Abstract

Financial services are an essential component of the financial system as a whole. Financial services are the backbone of today's economy. Financial services are vital to a country's economic development. The Indian financial services industry has changed dramatically since 1990. Prior to its founding, commercial banks and other financial institutions dominated the area, and they serviced the financial needs of the Indian industry. Covid-19 has an impact on various of sectors and economies throughout the world. India is one of the worst-affected countries, ranking third internationally. Covid-19 had a negative impact on the BSFI industry, which is one of the backbones of the Indian economy. We address many aspects in the banking, financial services, and insurance sectors in this research paper, including the lockdown strategy, moratorium, and varied consequences. Furthermore, we have made several recommendations to assist alleviate the situation so that financial services can continue with less negative consequences, resulting in improved customer service and less income loss for financial institutions.

Keywords: Financial Services, Banking, Insurance, Moratorium, RBI, Economy, Covid-19

Introduction

In India, the financial services sector is rapidly expanding, both in terms of current financial services organizations' robust development and the entry of new enterprises into the market. Banks, insurance companies, non-banking financial companies, cooperatives, pension funds, mutual funds, and other smaller financial institutions make comprise India's financial services. India's financial sector reforms have improved resource allocation and consolidation. Interest rate liberalization and cash reserve rule simplification have aided in the availability of money for many industries. New companies such as payment banks have lately been authorized to be created by the banking regulator expanding the types of entities

that operate in the industry. However, India's financial services industry is dominated by the banking sector and non-banking financial businesses with commercial banks accounting for more than 64 percent of the financial system's total assets.

Objectives of the Study

- To know the Impact of the financial services in India economy
- To know the importance of the financial services in India
- To know the study of recent trends in financial services in India

Research Methodology

This study is based on secondary source of data. Data has been collected from official government websites, ministry of finance reports, financial budget of India, research papers, cash study, and newspapers etc.

BSFI (Banking, Financial Services and Insurance Industry)

The BFSI sector refers to the banking, financial services, and insurance industries. It comprises all banking, insurance, and non-banking financial institutions and accounts for a substantial portion of the Indian economy. NBFCs stand for Non-Banking Financial Institutions. Financial services businesses such as broking and asset management are also included in the BFSI industry. The word BSFI refers to businesses that offer a wide range of products and services. Core banking, retail banking, private banking, corporate banking, investment banking, and card services are all examples of banking.

Financial Services Importance in the Indian Economy

The breadth of financial services provided by financial service organization's is critical to the proper operation of any financial system. The following points will help you understand the significance of financial services in the Indian economy:

Growth of The Economy: By offering a variety of services to individuals in general and business companies in particular, the financial services industry collects people's money and leads them to productive investments. In short, the economic growth of any country is determined by its savings and investments.

Promotion of Savings: By offering transformation services, the financial services sector gathers people's savings. It provides liability, asset, and resizing services by making big loans from a large number of modest deposits. In this approach, the financial services business encourages people to save money.

Formation of Capital: By providing diverse capital market intermediary services, the financial services business aids capital formation. Capital formation is the bedrock of economic development.

Opportunities for Employment Creation: Millions of individuals across the world are employed by the financial services sector.

Contribution to GNP: In recent years, the contribution of financial services to GNP in virtually all nations has risen year after year.

Availability of Funds: By shifting and reallocating savings and investment into various avenues of economic activity, the financial services industry supports liquidity in the financial system. It makes it simple to convert financial assets into liquid cash.

Moratorium

Educational institutions and industries have been closed as a result of the COVID-19 lockdown. Because there is no sale, the automobile sector is completely impacted. The pay was/is paid to state and federal government personnel. Some employees were only getting paid in part, and few businesses were completely devastated since there was no business. Because there is no output, the small and medium-scale manufacturing businesses are also impacted, and they have declared layoffs without compensation. The Reserve Bank of India (RBI) has taken a number of steps to safeguard the country's financial stability. One of the RBI's attempts is the moratorium.

The borrower is not obligated to make any repayments under a moratorium plan. It is a period of time prior to the start of EMI repayment. The moratorium that we are discussing in India, however, is connected to COVID-19. On March 27, 2020, the RBI announced and approved all commercial banks (Including Regional Rural Banks, Small Finance Banks and Local Area Banks), Cooperative Banks, All India Financial Institutions and NBFCs (Including Housing Finance Companies and Micro Finance Institutions) allow 3 months deferral on payment of EMI for outstanding loan till 1st March 2020. Because of the seriousness of COVID-19, the RBI has decided to allow banks to prolong the moratorium for another three months, from June 1 to August 31, 2020.

Impact to BSFI Sector

EMI and Usage of Moratorium: People who have lost their jobs or are earning less money are compelled to use the moratorium option provided by banks in accordance with RBI directives. In the banking and financial business, about 35% of debtors have taken use of a

moratorium. This is bad for the sector since money is tied up for six months, affecting the banks' liquidity and cash flow. The bank's fund-issuing capacity is reliant on loan EMI collections due to non-performing assets (NPA).

Recovery Funds from Defaulters: EMI on a loan Both the banking and nonbanking sectors suffer from inadequate customer collection. Prior to COVID-19, the default customer collection ratio was about 90%. The collection ration during COVID-19 is around 60%. Despite bank attempts, clients are unable to pay owing to a shortage of money flow as a result of the COVID-19 epidemic.

Impact on Personal Loan: A financial guarantee is provided for mortgages and housing loans. In the event that the EMI is not paid, the banks have the ability to recover the money by seizing the property. Personal loans, on the other hand, are hazardous for banks since they have no guarantee of repayment. Most banks and financial businesses have put a hazardous investment like a personal loan on hold. In addition, most banks have raised the interest rates on personal loans. The Reserve Bank of India has cut the repo rate in order to strengthen the economy, resulting in lower interest rates on house loans. In one sense, it's a forced technique for banks to raise the ROI on personal loans in order to compensate for income losses in other areas.

Impact on Salary: Many financial organizations in the private sector have lowered salaries to a specific threshold. Though not all employees would receive the same wage decrease, they have chosen to do so depending on job and package. Banks must use this method to compensate for income losses; nevertheless, employees and their families are financially impacted.

Credit Reliability: Customers' creditworthiness is an important subject in the loan process since it allows lenders to access the applicant's income, capacity, behavioral references, and creditworthiness. Individuals, as well as businesses and organizations, can benefit from credit dependability. There is uncertainty in the banking business as a result of the lockdown, the amount of COVID-19 cases, and the closure of offices and companies, which is causing customers to mistrust their credit dependability.

Insurance: Only the insurance industry is positively impacted by COVID-19 in the BFSI sector. During the COVID-19 scenario, insurance firms are making money and recruiting new clients. Even though there is no cure for COVID-19, if someone gets sick and needs a ventilator, the expense will be enormous. People are afraid and wish to avoid a financial disaster if they are infected with Coronavirus. As a result, consumers have begun to invest in

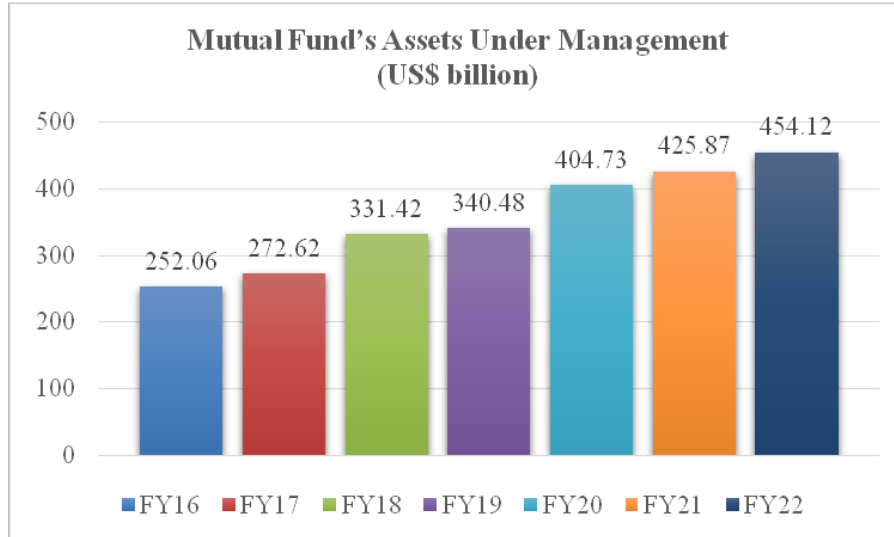
COVID-19-specific life insurance, term insurance, and other insurance schemes as a precautionary step.

Workforce Disruptions: Most of us are aware of and experiencing a labor scarcity in the banking industry as a result of lockdowns and sickness. Banking employees will have to wear several hats in order to meet the requirements of a wide range of customers. The banking staff's efforts are leading to dread and mental exhaustion as a result of the uncertainty caused by the COVID-19 epidemic. Banking employees are unable to refuse office visits since it is a matter of work; yet, coming to the office poses a significant health risk.

Increased Cyber-Crimes: Banks are unable to provide all of the services. In order to keep clients, they are required to maintain contact with them and transmit various details about the services they provide and the options they have available via mobile or the Internet. Not every consumer is capable of deciphering bank advice and classifying which regions are at risk. Many fraudsters in the online world use this method to send SMS or emails to consumers in order to get control of their bank accounts or credit cards for fraudulent purposes.

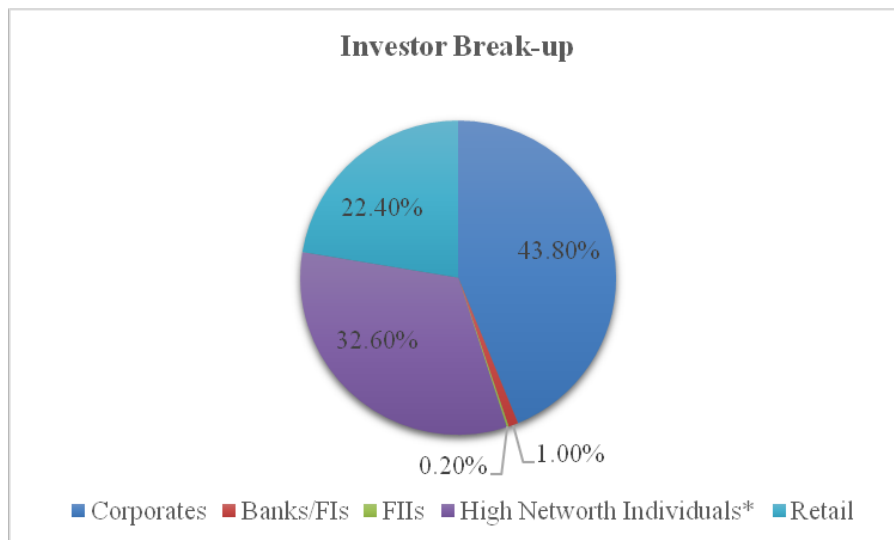
Less Profitability: Based on the Return on Assets ratio, the COVID-19 scenario suggests that the banking industry is not profitable. In fiscal year 2021, it appears that Return on Assets will be decreased by 50-90 basis points.

People's Hesitation on Financial Products: When the COVID-19 pandemic problem will be resolved is unknown. Employment and money have an impact on Indian citizens. Even those who are not financially impacted are hesitant or afraid to make more expenditures, such as purchasing land and building homes. People who had planned to build a house in 2020-21 have put their plans on hold. The number of loans processed by banks has decreased as a result of these difficulties.

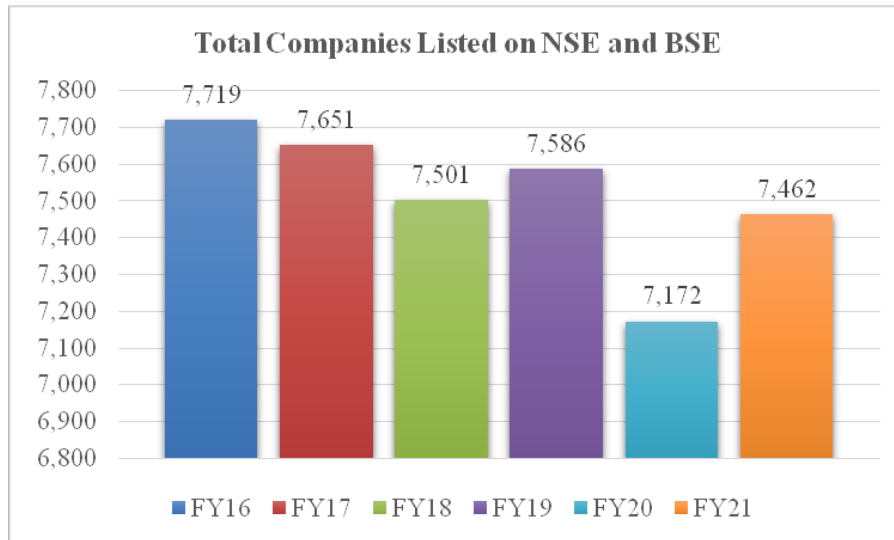
Source: www.ibef.org

Above chart is show to the Mutual Fund Industry's Assets Under Management were at Rs 3,305,660 crore (US \$ 454.12 billion) in May 2021. A total of 100.4 million accounts were created. The mutual fund industry achieved 10 crore folios in May 2021. In FY21, mutual fund schemes in India received Rs. 96,080 crore (US\$ 13.12 billion) in inflows via systematic investment plans. By the end of December 2019, equity mutual funds had received a total revenue of Rs. 8.04 trillion or US\$ 114.06 billion. The expected mutual funds' assets under management are 454.12 US\$ billion.

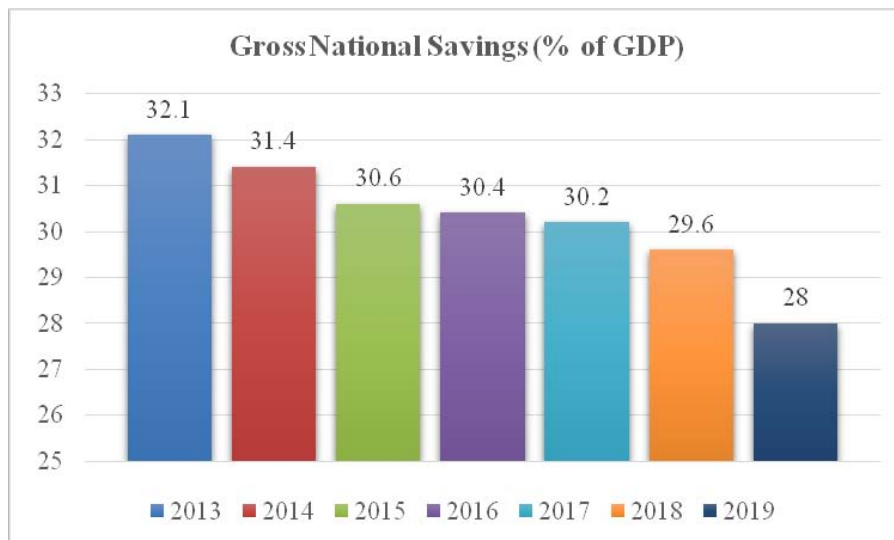
Source: www.ibef.org

Above information show to investor break-up on financial market in percentages. Corporate's investor is 48.80% is highest where banks and financial investors are 0.20% is lowest. For the high-net-worth individuals is second highest in the financial investors.

Source: www.ibef.org

Above information show the total companies listed on NSE and BSE. In addition, India's largest stock market, the Bombay Stock Exchange, will enter a joint venture with Ebix Inc to create a comprehensive insurance distribution network in the nation via a new distribution exchange platform. In fiscal year 2021, \$4.25 billion was raised via 55 initial public offerings (IPOs). In FY21 there were 1,920 and 5,542 listed firms on the NSE and BSE respectively. Financial year 2021 total number of listed companies is 7,462 on NSE and BSE which is big growth in the stock market.

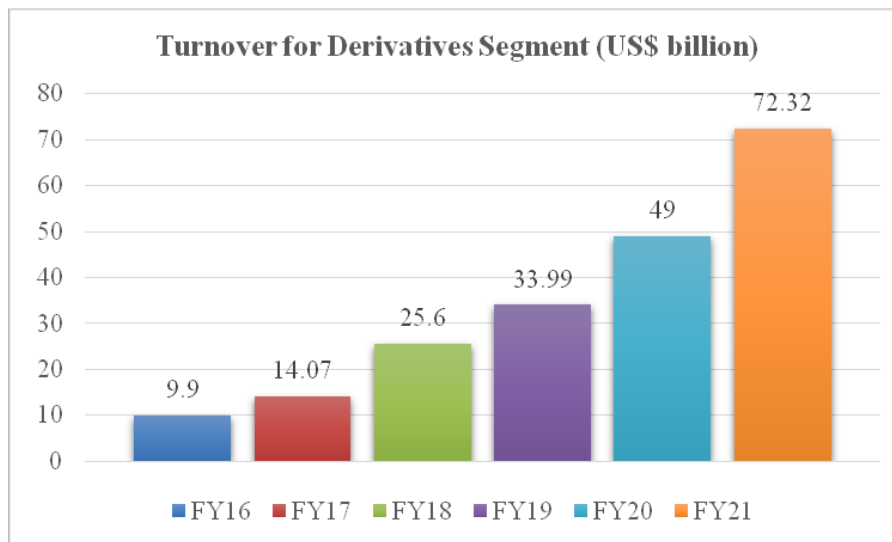

Source: www.ibef.org

Above chart is show many investment opportunities exist in the banking and financial services industry. It is inextricably connected to the economy and has the ability to outperform it. This is evident in the fact that the financial services sector's portion of India's

market capitalization has risen from 6% in FY01 to 24% in FY21. Capital markets, insurance, and non-banking financial companies are all part of the country's financial services industry. In 2019 India's Gross National Savings as a proportion of its Gross Domestic Product was 28 percent. The retail loans to GDP ratio in India is under 13%, compared to 76 % in the United States and 88 % in the United Kingdom. India's mortgage loan to GDP ratio is relatively low, at 6%, compared to 77 % in the United States and 59 % in the United Kingdom.

Source: www.ibef.org

In FY20, derivative segment turnover was Rs 3,453.9 lakh crore (US\$ 49.41 trillion), while in FY21, it was US\$ 5.09 trillion (until May 2020). FPI investment in Indian stocks hit a five-year high of Rs 101,122 crore (US\$ 14.47 billion) in 2019. Mergers and acquisitions (M&A) totaling \$25.162 billion were announced in the first 10 months of 2019. At present FY21 turnover for derivatives segment is 72.32 US\$ billion. In 2019, the National Stock Exchange of India surpassed the CME Group to become the world's largest derivatives exchange. The NSE, located in Mumbai, transacted 5.96 trillion contracts in 2019, compared to 4.83 trillion by CME Group. In 2019, the NSE transacted 6 billion contracts, rising 58 percent from the previous year, overtaking CME Group to become the world's largest exchange. The CME's volume in 2019 was about the same as the previous year, at 4.83 billion contracts. For multinational business could acquire a currency derivative to assure that it can buy a certain currency or below a specified price in the future, guarding against an adverse change in the exchange rate.

Recent Trends and Government Initiatives

- Under the Union Budget 2021-22, the government allowed 100 percent FDI for insurance intermediaries and boosted the FDI cap in the insurance sector to 74 percent from 49 percent.
- The Central Board of Direct Taxes introduced an automated e-portal on the department's e-filing website in January 2021 to handle and receive tax evasion, foreign hidden assets, and 'Benami' property complaints.
- The Reserve Bank of India published a draught circular on NBFC dividend declarations in December 2020, proposing that NBFCs have a Capital to Risk Weighted Assets Ratio (CRAR) of at least 15% for the previous three years, including the accounting year for which it intends to declare a dividend.
- Two Memorandums of Understanding were signed in November 2020, one between the India International Exchange and the Luxembourg Stock Exchange, and the other between the State Bank of India and the Luxembourg Stock Exchange, for financial services, ESG (environmental, social, and governance), and green finance in the local market.
- The Cabinet Committee on Economic Affairs authorized the continuation and upgrading of the 'Infrastructure Viability Gap Funding Scheme' for financial support to public-private partnerships through 2024-25 on November 11, 2020, with a total outlay of Rs. 8,100 crore.

Recommendations and Suggestions

Banks should make their working environments more convenient for their workers. Customized products can help increase customer centricity. Banks must identify business continuity strategies in order to provide consumers with uninterrupted service. Define each operation's and offer's risk evaluation. Employees must be retrained to work in the new typical environment. Banks and homeowner associations can collaborate to expand their retail services. To compensate for the in-person services at branches, the number of ATMs with cash/cheque deposit facilities might be expanded. Create a critical response team to receive input and respond to the customer's main concern. The number of nodal officials at each bank may be raised to better manage escalating issues. To achieve their financial plan, banks should collaborate with organizations, state governments, and the federal government. Digital customer service should be capable of resolving enquiries more efficiently and effectively answering consumer questions. Banks should determine which financial goods

require paper documentation and give a digital substitute so that some financial products may continue to be offered.

Conclusion

By 2028, India is anticipated to be the world's fourth largest private property market. Because of its strong banking and insurance industries, India is now one of the most dynamic economies in the world. The insurance industry has reacted positively to the easing of foreign investment regulations, with several businesses declaring plans to raise their interests in joint ventures with Indian enterprises. There might be a slew of collaborative ventures between global insurance behemoths and local companies in the coming quarters. By 2025, the Association of Mutual Funds in India (AMFI) hopes to increase AUM by nearly five times to Rs. 95 lakh crore and investor accounts by more than three times to 130 million.

References:

- Dr.Kannamani Ramasamy (2020). Impact Analysis in Banking, Insurance and Financial services industry due to COVID-19 Pandemic. Pramana Research Journal, Volume 10, Issue 8, 2020. <https://pramanaresearch.org/>
- All you wanted to know about NBFCs, Reserve Bank of India, <https://www.rbi.org.in/Scripts/FAQView.aspx?Id=92>, accessed on 16 July 2020.
- How Automating Can Help the BFSI Sector, <https://www.indusnet.co.in/automating-canhelp-bfsi-sector/>, accessed on 16 July 2020.
- BFSI sector – An Overview of the Banking Industry, NIIT Editorial, <https://www.niit.com/india/knowledge-center-an-overview-of-the-banking-industry>, accessed on 16 July 2020.
- BFSI Sector, <https://www.slideshare.net/ssbishtmmksher/bfsi-sector/5>, accessed on 16 July 2020.
- BFSI Sector, <https://www.slideshare.net/ssbishtmmksher/bfsi-sector/5>, accessed on 16 July 2020.
- <https://www.triconsulting.org/blog/financial-services-in-india-overview-and-current-landscape>
- <https://www.investindia.gov.in/team-india-blogs/10-types-financial-services-offered-india>

- <https://www.forbes.com/sites/googlecloud/2021/02/05/6-trends-that-will-shape-the-financial-services-industry-in-2021/?sh=2a19cb1f42b6>
- <https://economictimes.indiatimes.com/markets/stocks/news/indian-banking-and-financial-sector-at-an-inflection-point/articleshow/83781541.cms?from=mdr>
- <https://home.kpmg/in/en/home/industries/financial-services.html>
- <https://www.mastercardservices.com/en/solutions/mastercard-market-trends?cmp=2021.q3.glo.glo.merch.dir-res.prod.other.market-trends-sem.257501.sep.txtad.google.google.payment-future>
- <https://www.wns.com/insights/articles/articledetail/547/top-trends-in-banking-and-financial-services>

The Textile and Clothing Industry in India: An Overview

Manoj Suryavanshi
Assistant Professor Economics
Nims University Jaipur-Rajsthan.

Abstract:

The textiles and wear trade occupies a awfully necessary place within the Indian economy in terms of its share in a job, price intercalary and export earnings. the clothes sector is undergoing important growth in recent years. Bharat has the potential to extend its textile and attire share within the world trade from this level of 4.5 per cent to eight per cent and reach US\$ eighty billion by 2020. Recently, Asian nation has come upon 2 SEZ for attracting Indian corporations, and duty trade between the 2 countries. The trade attracted FDI, that stood at USD 129 million in FY11. The export ban for cotton in Bharat creates a restriction on textile trade as demand rises for the trade goods in China that pushes up the costs, threatening India's textile manufacturers. India's yarn production growth declines by eight.8% in might 2011. Bharat is considering filing an officer appreciation against Egypt at the planet Trade Organization for "wrongful"" fraud of penal charge on cotton yarn borrowed from the country. The allow 2013-14 has given a push for improvement and growth of the business. TEXPROCIL has come upon higher cotton textile exports target of twenty per cent in FY14. TEXPROCIL request Cotton Corporation of Bharat (CCI) and NAFED to start out commercialism their giant inventory to get rid of the bogus shortage and restore international worth parity that is very important to assist maintain export momentum. India's textiles and wear trade is one among the mainstays of the financial system. it's additionally one among the most important conducive sectors of India's exports worldwide.

Keywords: Sez, Texprocil, Textile and wear trade.

Introduction:

The Indian Textiles Industry has an overwhelming presence in the economic life of the country. Apart from providing one of the basic necessities of life, the textiles industry also plays a vital role through its contribution to industrial output, employment generation, and the export earnings of the country. The Indian textile and cotton trade contributes regarding fourteen per cent to industrial production, four per cent to the country's gross domestic product (GDP) and seventeen per cent to the country's export earnings. The trade provides direct employment to over thirty five million folks and is that the second largest supplier of employment once agriculture.

India has the potential to increase its textile and apparel share in the world trade from the current level of 4.5 per cent to eight per cent and reach US\$ 80 billion by 2020. Textile exports in FY15 are expected to grow by 25 per cent to US\$ 50 billion,

Cotton yarn production increased by 2 per cent during April 2014. Cloth production by mill sector and power loom sector increased by 5 per cent and 6 per cent respectively during April 2014. Total cloth production increased by about 2 per cent during the same month.

Further, the Government of India plans to launch US\$ 44.21 million missions for promotion of technical textiles, while the Ministry of Finance has cleared setting up of four new research centers for the industry, which include products such as mosquito and fishing nets, shoe laces and medical gloves.

The global technical industry is estimated at US\$ 127 billion and its size in India is pegged at US\$ 11 billion.

Investments

The textiles sector has witnessed a spurt in investment during the last five years. The industry (including dyed and printed) attracted foreign direct investment (FDI) worth Rs 6,985.86 crore (US\$ 1.15 billion) during April 2000 to June 2014.

SEZ in Asian nation :

Bangladesh is going to come upon 2 Special Economic Zones (SEZ) for attracting Indian corporations, and duty trade between the 2 countries. the 2 SEZs are meant to come back informed 100-acre plots of land in Kishoreganj and Chattel, in Asian nation. Italian luxury major Canal has entered into a 51:49 Joint Venture with Genesis Luxury Fashion that presently has distribution rights of Canal-branded merchandise in Bharat. the corporate can currently sell Canal branded merchandise in Bharat solely. Material production rose to sixty,996 million sq. meters in FY 2011. Production of yarn grew to six,233 million kgs in FY11. Production of synthetic fiber rose to one,281 million kgs in FY11. Bharat has the potential to extend its textile and attire share within the world trade from this level of four.5 per cent to eight per cent and reach US\$ eighty billion by 2020.

Investment and Industrial Growth:

The trade attracted FDI value US\$ 934.04 million between Gregorian calendar month 2000 and Jan 2011. FDI within the textile trade stood at USD 129 million in FY11. NSL Textiles has come upon a textile process facility at Chandolu close to Guntur, state with AN investment of US\$ sixty four.23 million. Indian textile and wear trade has kicked off a vision of capturing market value USD one hundred ten billion by FY 2012 - total of domestic social unit consumption and exports, from USD fifty two billion in FY 2006. The on top of growth would translate into price of production of the trade (including non-household consumption) to extend at Sixteen Personality Factor Questionnaire p.a. from USD twenty seven billion in FY 2005 to around USD seventy six billion in FY2012

Cotton Exports:

Short offer in native markets caused India to impose a ban on cotton exports - the second within 2 years. Rising demand for the goods in China pushed up costs, threatening India's textile manufacturers. The export ban for cotton was imposed with "immediate effect", a statement issued by the Indian Commerce Ministry. the choice taken by the ministry's board General of Foreign Trade (DGFT) came in light-weight of stagnant cotton production in India and spiking exports recently. India - the world's second largest producer of cotton once the u. s. - has already exported eight.5 million bales (1.4 million tons) within the current year, that ends in March. That's over a government estimate of eight.4 million bales and well higher than the seven million bales exported within the last year, ending in March 2011. The ban conjointly comes within the wake of lower output estimates for India, seeing production fall to thirty four.5 million bales this year from 35.6 million Projected earlier. Additionally, demand has soared recently, driven chiefly by factories in China, the world's largest textile manufacturer. The ban comes simply six months once India fully freed cotton export controls. However, it's India's second stop of overseas shipments of the goods among 2 years and probably to crimp international provides and afterward approach market costs.

Cotton Imports:

India is currently commerce an oversized amount of cotton mistreatment interchange, and is making a deficit within the economy. And, it will this once commerce massive quantities within the same season simply a number of months ago. within the on-going cotton season (October 2011- Sept 2012), India exported 120 100000 bales, considerably more than the Cotton conclusive consultive (CAB) calculable marketable surplus of 80-85 100000 bales. And now, together, the mills are probably to import over fifteen 100000 bales. Domestic costs have firmed up and are presently more than international costs. With deficit monsoon in several of the cotton growing areas, arrival of cotton is anticipated to be delayed next season that starts in Oct. Hence, the textile mills are getting in contracts for imports to make sure convenience of cotton at a comparatively cheaper price for following 2 to 3 months. China, that is that the largest producer, shopper and businessperson of cotton, incorporates a robust information observation system. every phase faces value pressure as costs of all inputs, like power and labor, have inflated manifold. the govt ought to, therefore, refrain from dominant or observation costs in anybody phase alone. (The Hindu, August 6, 2012)

Growth of Cotton Yarn Drops by eight.8%:

In the last seventeen years, India's yarn production has accumulated 111% from a pair of 2 billion metric weight unit in the twelvemonth ending March 1995 to four.6 billion metric weight unit within the fiscal year ending in March 2011. However, in current twelvemonth 2011-2012, India's yarn production small zero.46% in April 2011 and born drastically by another eight.8% in might 2011. The decrease in overall yarn production was thanks to an enormous drop in cotton yarn production, that fell by twelve.3% to 248.93 million metric weight unit in might 2011 from 283.69 million metric weight unit within the previous year. Cotton yarn makes up regarding seventieth of India's total yarn production, followed by homogenized yarn at regarding 2 hundredth and non-cotton yarn at regarding 100 percent. in step with the chairman of the Confederation of Bharat Textile trade, the lax demand for cotton yarn forced spinning mills to chop cotton yarn production by regarding thirty third in might 2011. The unsold stocks of cotton yarn and high-cost cotton junction rectifier to losses for many spinning mills, leading to closures and production cuts for cotton spinning mills throughout the country. Recently, leaders of assorted associations wanted many solutions to forestall the crisis from worsening. These measures embody reinstatement of downside facility on cotton yarn exports, withdrawal of the excise duty of ten.3% on clothes, similarly as alternative actions to be taken by the govt.

Egypt's Safeguard Duties:

India is considering filing a political candidate grievance against Egypt at the globe Trade Organisation the globe imposition of penal duties on cotton yarn foreign from the country. Egypt is that the fourth largest marketplace for Indian cotton yarn once China, People's Republic of Bangladesh and Asian nation, and also the further duties move between thirteen per cent and 14 per cent has affected the industry's fight. Egypt obligatory safeguard duties

—a levy to examine surge in import of a specific artefact inflicting disruption within the native market

—on cotton yarn from Bharat last Gregorian calendar month. Bharat has argued that its cotton yarn imports to Egypt haven't surged or discontinued the native market and there's no justification for the safeguard duties. (Business Line, 2013)

Texprocil Expects 2 hundredth Growths in Exports:

The Cotton textile exports area unit expected to realize integer growth this year. Last year's exports were US\$ eight.42 billion and it's expected to be North American country \$ nine.56 billion for this year. The yarn export is calculable to grow at eight per cent, materials nine per cent and residential textiles ten per cent in FY thirteen. The council (TEXPROCIL) has started higher cotton textile exports target of twenty per cent in FY14, adding the trade has to maintain momentum by making certain raw materials are offered at international costs to Indian makers. The textile trade looks to possess absolutely recovered from the losses it incurred within the previous years once there was a severe volatility within the national and international markets. The allow 2013-14 has given a push for improvement and enlargement of the trade. The trade is observing increasing exports to Japan and Asian nation, UN agency supply zero tariff, and Australia, with that Bharat is predicted to sign a trade Agreement. TEXPROCIL request Cotton Corporation of Bharat (CCI) and NAFED to begin marketing their massive inventory to get rid of the unreal shortage and restore international value parity that is vital to assist maintain export momentum. India Ratings for Textile trade.

This year's outlook for the Indian cotton textiles is "negative-to-stable" thanks to subdued demand, tho' margins area unit seemingly to profit from softening of raw material costs, Bharat Ratings has aforementioned in an exceedingly report.

IndiaRatingsforTextile Industry:

The outlook for artificial textiles remains negative for 2013 thanks to reversal of substitution demand and oversupply in domestic partially-oriented yarn, pressurizing marketing costs and margins of artificial textile corporations," it aforementioned within the report „2013. Muted international demand for cotton and surplus production area unit seemingly to stay cotton costs stable and range- sure throughout 2013. "India Ratings expects cotton yarn makers to benefit from slow however steady pick-up in domestic demand, the seemingly higher demand of cotton yarn from China, and up margins on detail of low cotton costs and firm cotton yarn costs .

Textiles Exports:

The size of the Textile Industry in India stood at 150 billion US dollar as of 2017. Textile Industry in India is one of the largest in the world with a large raw material base and manufacturing strength. The mill sector, with 3400 textile mills having installed capacity of more than 50 million spindles and 842000 rotors is the second largest in the world.

Textile industry contributes to 7% of industry output in value terms, 2% of India's GDP and to 15% of the country's export earnings. With over 45 Million people employed directly, the textile industry is one of the largest sources of employment generation in the country. The targets for textiles exports for 2012-13 initially set at USD thirty eight billion are revised upwards to USD forty.50 billion, following the Foreign foreign policy Annual Supplement in Gregorian calendar month, 2012. The export Council-wise targets area unit (i) attire Export Promotion Council (AEPC) – USD 18.00 billion (ii) The Cotton Textiles Export Promotion Council (TEXPROCIL) & The Power loom Development Export Promotion Council (PDEXCIL) – USD nine.00 billion (iii) The artificial & cloth Textiles Export Promotion Council (SRTEPC) – USD seven.00 billion (iv) Export Promotion Council for Handicrafts (EPCH) – USD 3.30 billion (v) loom Export Promotion Council (HEPC) zero.40 billion (vi) Wool & Woolens Export Promotion Council (W&WEPC) – zero.75 billion (vii) National

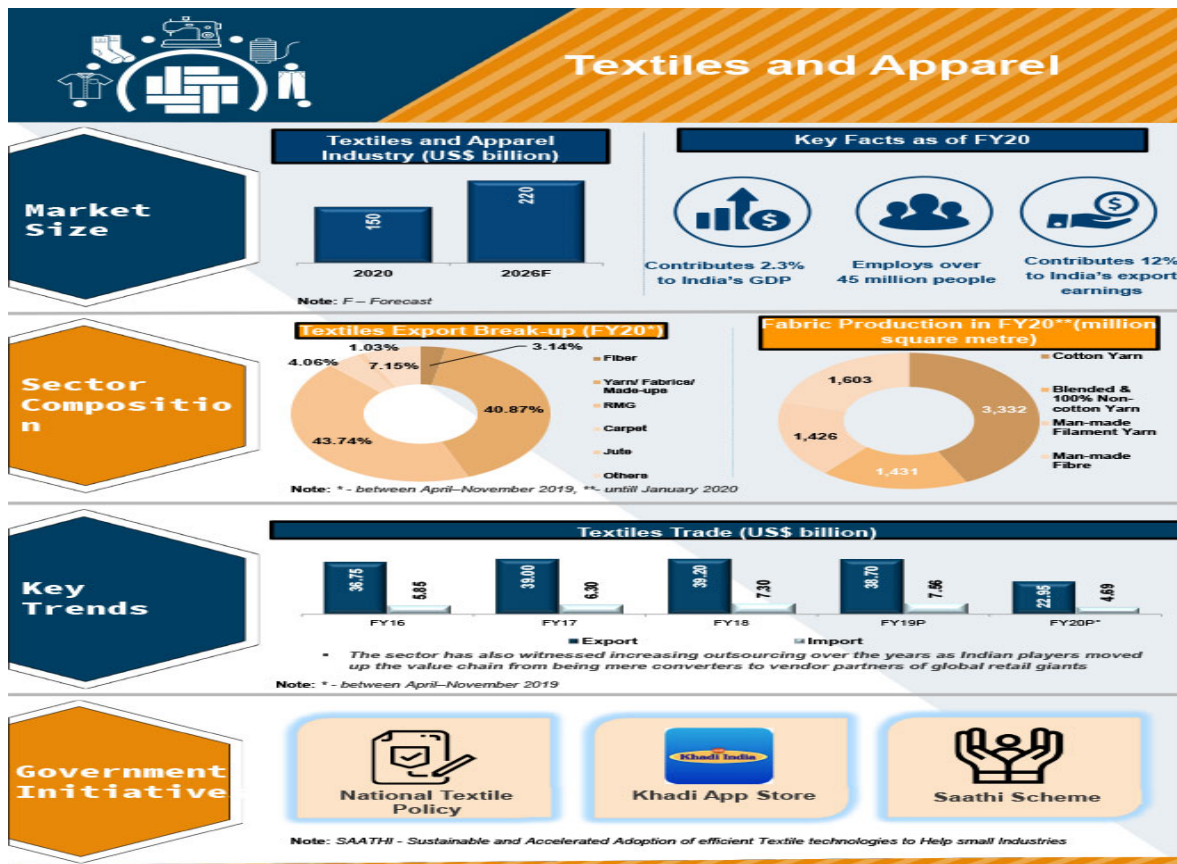
Jute Board (NJB) – zero.50 billion (viii) Carpet Export Promotion Council (CEPC) – one.05 billion (ix) Indian Silk Export Promotion Council (ISEPC) zero.50 billion.

	2015-16	2016-17	2016 (Apr.-Nov.)	2017 (Apr.-Nov.)
	US\$ Mn	US\$ Mn	US\$ Mn	US\$ Mn
India Textile & Apparel	36,257	36,007	22,201	23,030
Handicrafts	3410	3,657	1,324	1,149
Total T&C including Handicrafts	39,667	39,664	23,525	24,224
India's overall exports	262,290	276,280	175,411	194,971
% T&C Exports of overall exports	15.1	14.4	13.4	12.4

The India textile industry is the second largest exporter in the world after China. The share of textile and clothing in India's total exports stands at 12.4% in 2018. India has a share of 5% of the global trade in textile and apparel.

The major textile and apparel export destination for India is the European union and USA with 47% total textile and apparel export. It employs 4.5 crore people directly and another 6 crore people in allied sectors.

The import of textiles & apparel Products in India stood at US\$ 6.3 Billion during FY 2017. India enjoys a trade surplus in this sector

Conclusion:

During 2008-2009, the cotton textile trade had suffered unfavourable climate that hampered cultivation; nevertheless, it managed to get 290 hundred thousand bales of cotton, and still preserved the second position in world cotton production. Lately, the textile and wear trade has been developing in tremendous momentum to cater to foreign markets. They're so transferral home prized interchange. One of the issues faced by cotton textile trade in Bharat was the old style technology of previous mills and their industrial illness. Slowly, however steady previous technology is being confiscated by the new one. The textile trade has implementing varied techniques and measures to provide eco-friendly product, that are of superior quality, to the globe market. In India, use of non-hazardous colors and dyes has inherit use for producing textiles. At present, the Indian attire and textile sector is troubled to survive attributable to increasing prices of raw material, poor off take of yarns as well as the poor realization from yarn dealers and a pointy rise in charge per unit and, the worse, the rising worth of the Indian rupee.

Reference:

- Deutsche Welle (2012) India bans cotton exports to shield textile industry. (March 9) (<http://www.dw.de/india-bans-cotton-exports-to-shield-textile-industry/a-15788776>)
- ISIEmergingMarketBlog(2011)India's Yarn Production Growth Drops 8.8%

in May 2011.(July
26)(<http://blog.securities.com/2011/07/india%E2%80%99s-yarn-production-growth-drops-may-2011/>)

- ASA&Associates(2012)“ABriefReporton TextileIndustryinIndia”.(March).(pdf)
- Fibre2Fashion(2012)(VisionforIndiantextileandclothingindustry2007-2012).
- (<http://www.fibre2fashion.com/industry-article/9/846/vision-for-indian-textile-and-clothing-industry1.asp>)
- Ministry of Textiles(2012) “NoteonIndianTextileandClothingExports”.(August).(pdf)

મામૈદેવની આગમવાણી : એક વિંહગાવલોકન

ડૉ. ચૈતાલી એન. ઠક્કર

અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ,

શ્રી રામજી રવજી લાલન કોલેજ, ભુજ-કચ્છ

ગુજરાત અને રાજસ્થાનનું જનજાતિનું લોકસાહિત્ય આ વેબિનાર અંતર્ગત કચ્છ પ્રદેશનાં જનજાતિના સાહિત્યમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો રચાયાનું ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. કહેવત, ભડલી વાક્ય, સુભાષિત, આગમવાણી, પિરોલી, રૂઢિપ્રયોગ, સલોકા જેવાં વૈવિધ્યસભર લોકવાણીનાં આ સ્વરૂપો સંશોધકોએ ખેડ્યાં છે અને તે વિષયક મુદ્રિત સાહિત્ય વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત છે. છેક મધ્યકાળથી માંડીને કચ્છ પ્રદેશનું જનજાતિનું સાહિત્ય મળે છે. વિવિધ કોમના રિવાજો, લગ્નગીતો, મૃત્યુવિષયક કાવ્યો પર કામ થયું છે. અત્રે આગમવાણી વિશે વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

જગતના બધાં જ ધર્મો અને સંપ્રદાયોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ભવિષ્યવાણી એટલે કે આગમવાણી કરનાર વ્યક્તિ જોવા મળે છે. સંશોધકોના મતે લગભગ બધી જ બોલીઓના લોકસાહિત્યમાં પણ આ પ્રકારની ભવિષ્યવાણીઓયુક્ત ઉક્તિઓ ઉપલબ્ધ છે, એમ કહેવાય છે કે કચ્છની રાજાશાહી પર જ્યારે જામ મૂળવાજીનો અમલ હતો ત્યારે મામૈદેવ થઇ ગયા. એ જ સમયખંડમાં સૌરાષ્ટ્રમાં રા'નવઘણનો સમય હતો. મામૈદેવના જીવનની વિગતોમાં વિશેષ ન જતાં, એમની અગમવાણી વિશે નોંધીએ.

મામૈદેવ વિષે એક પ્રસંગ છે, જે આગમવાણી તેમણે ઉચ્ચારી તેની પાશ્વદભૂ માં હતું. આ વાત છે. મામૈદેવના સમયમાં સિંધનાં નગર-સમૈની રાજગાદી પર નંદાજામ રાજા હતો. એક દિવસ નંદાજામે મામૈદેવને અન્ય રાજાઓને તેમણે બતાવેલા ચમત્કાર અંગે જણાવી કહ્યું મને પણ ચમત્કાર બતાવો. ત્યારબાદ મામૈદેવે બતાવેલા ચમત્કારથી આતંકિત થયેલા નંદા જામે એક દિવસ લાગ જોઈને તેમના પર તલવારનો એવો ઘા કર્યો કે મામૈદેવનું મસ્તક ધડથી જુદું થઇ ગયું અને દૂર જઈને પડ્યું. મામૈદેવનું ધડ, મસ્તકને હાથમાં પકડીને આગળ ચાલવા લાગ્યું. મસ્તકના મુખમાંથી આગમની

અમરવાણી વહેવા લાગી.એમ કહેવાય છે કે લોકો તેની નોંધ કરતા મામૈદેવનાં ઘડ સાથે ચાલવા લાગ્યા.

આ આગમવાણીમાં કચ્છપ્રદેશ, મામૈદેવ અને રાજકુળનાં રાજાઓનો સંબંધ, કચ્છની રાજાશાહી, છેક સિંધ પ્રાંતથી તત્કાલીન ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશના રાજાઓનો આલેખ અને ઐતિહાસિક તેમજ રાજકીય, સામાજિક વિગતોનું આલેખન મળે છે. એક રીતે જોતાં કચ્છની સંસ્કૃતિની ઝલક આ આગમવાણીમાં છે. આ આગમવાણીનાં દુહાઓના કેટલાંક અંશો જોઈએ :

➤“જંધરિયેજંધરનિકરંધા, હબેથીંધા અંગાર,

ત્રૈજાર પાડો ન ચડંધો, તડે છુટંધી કચ્છ તરાર ! ”

એટલે કે જંધરિયા ડુંગરમાંથી ઘંટીઓ કાઢવામાં આવશે, હબ્બા ડુંગરમાં કોયલા થશે અને ત્રૈજાર પર પાડો નહિ ચડે ત્યારે કચ્છની તલવાર છૂટી જશે. અર્થાત રાજાશાહી નહીં રહે.

અહીં જૂના કચ્છી શબ્દોમાં પરંપરાગત કચ્છનો પરિવેશ રજૂ થયો છે અને ભૌગોલિક સ્થળના નામ સાથે ભાવિનું ઉચ્ચારણ થયું છે.

➤“ઢાલપિનધીતરારપિનધી, પિનધીકટારી,

જાયક પિનણ છડીંધા, થીંધી લુરેંજી વારી.”

-અર્થાત ઢાલ, તલવાર અને કટારી ભીખ માગશે અને યાચકો ભીખ છોડી દેશે એવો ઠગ અને લુચ્યા લોકોનો વખત આવશે.

‘માગવું’ શબ્દનો કચ્છી પ્રયોગ અને એની દુહામાં યોજના કવિત્વ સિદ્ધ કરે છે સાથે સાથે તે સમયની અને ભવિષ્યમાં આવનાર સમયની આગાહી કરવામાં આવી છે. રાજાશાહી જવાથી કેવી કેવી પરિસ્થિતિ આવશે એનો અંદેશો વ્યક્ત થયો છે.

➤“ઉકડેતેડિયાબરંધા, મુંધનવસંધા મીં,

સામા થીંધા સામ કે, ઈ અચીંધા ડી.”

-ભાવાર્થ છે કે ઉકરડા પર દીવા બળશે, મોસમ પર મેહ-વરસાદ નહિ વરસે, લોકો પોતાના માલિકને સામા થશે એવા દિવસ આવશે.

શેરીએ શેરી જે સ્ટ્રીટલાઈટ છે તેની અહીં વાત કરી છે અને વર્તમાનમાં કેટલાક સમયથી કમોસમી વરસાદ વગેરે જોઈ શકાય છે, એટલે કે ભવિષ્યવાણી આગમવાણીમાં માનવું - ન માનવું એ વાતને પડખે મૂકીએ તો પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિને જોતાં મામૈદેવની આ વાણી હકીકત પૂરવાર થતી જણાય છે. છેક મધ્યકાળમાં ૧૩મી સદીની આસપાસની આ કથન અને તેની સત્યતા અહીં જોઈ શકાય છે. અન્ય એક દુહામાં કહે છે,

➤ “ખરચડા ખીર પીંધા, તગડાંધા તાજી,

વડા માડુવઈ રોંધાં, પુછાંધા પાજી.”

-અર્થાત, ખચ્ચરો દૂધ પીશે અને તાજી ઘોડાને તગડ થાશે. મોટા માણસો એક બાજુ બેસી જશે અને લુચ્યા લંફગા પુછાવા લાગશે.

➤ “સા છડીંધા સા-પણું, સરમ છડીંધા સેઠ,

બ્રામણ ભણણ છડીંધા, કંધા જાડેજા વેઠ.”

-શાહમાંથી શાહપણું ચાલ્યું જશે, શ્રીમંતો શરમને છોડી દેશે, બ્રાહ્મણો ભણવાનું છોડી દેશે અને જાડેજા વેઠ કરતા થશે.

અહીં વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સમાજનું વિહંગાવલોકન થયું છે. જેમાં આગમવાણી વિજ્ઞાન કે ઇતિહાસનાં રૂપ દર વખતે સ્વીકારી શકતા નથી. આ અંગે કચ્છી લોકસાહિત્યના સંશોધક ડૉ. ગોવર્ધન શર્મા અને ડૉ. ભાવના મહેતા નોંધે છે,

“વસ્તુતઃ આગમવાણી કવિતા જ છે. તેની ભાષા પણ કવિતાની જ છે. વ્યક્તિ વિશેષ દ્વારા સર્જિત સાહિત્યથી આપણે એટલા ટેવાઈ ગયા છીએ કે લોકભાષાના લાલિત્યને પારખવાની, લોક-કાવ્યનાં ઉપકરણોનો આનંદ લેવાની ક્ષમતા ગુમાવી બેઠા છીએ ...”

આગમવાણી લોકસાહિત્યનો એક અંશ છે અને સાહિત્યના સંદર્ભે એને જોવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. અહીં સ્પષ્ટ કથન છે, કોને સારું લાગશે, કોને ખરાબ, અહીં

તેવી વાત ન હોય તે સમજી શકાય છે. અહીં તો જે લાગ્યું, જે લાધ્યું તેની માર્મિક રજૂઆત છે, તો ક્યાંક ખુલ્લું સ્પષ્ટ કથન છે.

➤“ભુખ માડુ સે ભડ થીંધા, સીયાડેં ધ્રીજંધા સીં,
પે ધ્રીજંધા પુતર ડેં, એડા અચીંધા ડીં.”

અર્થ છે, દરિદ્ર માણસ શ્રીમંત થઇ જશે. સિંહ પુરુષ શિયાળથી ડરતા થશે. પિતા પોતાના દીકરાથી ડરતો રહેશે. એવા દિવસો આવશે.

અહીં માર્મિક કથન દ્વારા એકસાથે ત્રણ બાબતોનો ઉલ્લેખ છે અને આ ત્રણેય પરિસ્થિતિ સમાજના જુદા જુદા સ્તરે ક્યાંકને ક્યાંક પ્રવર્તતી જોઈ શકાય છે. કોઈ ચોક્કસ તવારીખી બાબત પણ બીજા એક દુહામાં છે, જ્યારે અહીં ‘સીયાડેં ધ્રીજંધા સીં’ વડે વાચિક અર્થ ન લેતાં, વ્યંગ્યાર્થ મહત્વનો બને છે. જે આ દુહા – આગમવાણીની લાક્ષણિકતા છે. એક ધર્મના ગુરુ તરીકે મામૈદેવ પૂજાય છે, પરંતુ તેમની આગમવાણીમાં અનાયાસે તેમનું સાહિત્યિક પાસું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પશુઓનું દ્રષ્ટાંત આપી અહીં અલંકારની યોજના થઇ છે એમ પણ કહી શકાય છે. સંશોધકોના મતે નોંધાયું છે કે આ આગમવાણીમાં જે ચિત્રો અંકિત થયા છે તે એક તરફ કવિતાને સ્પર્શે છે તો બીજી તરફ અંતઃપ્રેરણા અથવા કોઠાસૂઝની વાત કરે છે. અન્ય એક દુહો જોઈએ :

➤“સંવત કોડી સત્તરો, કે ડુલણ જો ભે,
સીં બકરી સરખા થીંયે, રાજ કચ્છડો રે,”

સંવત ૨૦૧૭માં દેશમાં ખળભળાટ થવાનો ભય રહે. સિંહ –બકરી વચ્ચે સમાનતા થાય. કચ્છનું રાજ્ય રહે.

અહીં ચારણોની વાણીની માફક ‘કચ્છનું રાજ’ રહે, એમ કહી જાણે આશ્વસ્થ કરવાની વાત છે અને સિંહ – બકરી સરખા થાય એટલે રાજાશાહીને બદલે લોકશાહી આવશે એવો સંકેત થયો છે. આ ભાવિનું કથન સમયનું સૂચન કરે છે. તો હજુ એક દુહામાં પણ સમયનું સૂચન છે, જે સત્ય પણ થયું છે.

➤ “છન્નુએ સુદર્શન છુટશે, જિલ્લે કરશે જાણ,
વાયુ વેગ કરશે તે દી, મેઘ કરશે તાણ,
મામૈ ભણે માયશ્રીયા, આગમના એંધાણ.”

- સવંત છન્નુની સાલમાં શ્રાવણ મહિનામાં વિશ્વમાં જાણે સુદર્શન ચક્ર છૂટ્યું હોય તેમ જર્મનીના સરમુખત્યાર હેટ હિટલર સામે બ્રિટીશ સલ્તનતે યુદ્ધની જાહેરાત કરી અને આગળ જતાં એ યુદ્ધ વિશ્વયુદ્ધમાં ફેરવાઈ ગયું. ચોમાસા પહેલાં વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનાઓમાં રાત-દિવસ પ્રબળ વાયુ ફૂંકાયો હતો. અને મેઘ તાલ કરી જતાં આખા કચ્છમાં ભયંકર દુષ્કાળ આવી પડતો હતો.

આ આગમવાણી અંગે વિવિધ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે, તેમજ કેટલાંક પુસ્તકોમાં આગમવાણી વિશે ઊંડાણથી વાત કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તકોમાં કાનજીભાઈ કોયરાનું ‘મામૈદેવનું પુરાણ’માં મામૈદેવની આગમવાણી સંગ્રહાયેલી છે. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલનાં ‘બારમતી સંપ્રદાય’ નામના પુસ્તકમાં મામૈદેવની મોટા ભાગની આગમવાણી ભાવાર્થ સાથે આપવામાં આવેલ છે.

કચ્છમાં ચાંગડાઈ ગામ પાસે મામૈદેવના સ્થાનકે દર વરસે સુદ આઠમના દિવસે આવતા વર્ષનું ભવિષ્ય દર્શાવતો મામૈદેવે વર્ષો પહેલાં કહેલી આગમવાણીની એક ‘ફકરો’ બહાર પાડવામાં આવતો.

સંવત ૨૦૧૨ સુધી ક્રમ ચાલુ રહેલ. તે ફકરો વર્તમાનપત્ર – ‘કચ્છમિત્ર’માં પ્રગટ થતો. મામૈદેવે કહેલી આગમવાણીના ફકરાઓની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે. મહેશ્વરી સંપ્રદાયના મામૈદેવ અંગેના પુસ્તકમાં આ ફકરા કે દુહાની સંખ્યા અને દુહાઓ આપેલા છે. જેની સંખ્યા ૧૩૪ (એકસો ચોત્રીસ) છે. આ આગમવાણી વિશે કચ્છના જાણીતા ઇતિહાસવિદ્ અને સાહિત્યકાર શ્રી ઉમિયાશંકર અજાણી નોંધે છે,

“કચ્છી ભાષામાં કહેવાયેલી આગમવાણીમાં ક્યાંક ગુજરાતી, સિંધીની છાંટ જોવા મળે છે. તે આગમવાણી ક્યાંક બે ચરણોમાં છે તો ક્યાંક વધુ લીટીઓમાં છે..”

કાવ્યમય આગમની આ વાણી લોકસાહિત્યની નિધિ છે, તે શ્રુત – પરંપરાની દેન છે, એટલે તેમાં પરિવર્તન થતું જ રહે છે, જે સ્વાભાવિક છે. વર્તમાન

સ્વરૂપમાં મામૈદેવની આગમવાણીના નામે જે કંઈ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું છે તે પોતાના મૂળરૂપમાં જ છે એમ માની ન શકાય. હસ્તપ્રતોમાં તે સમયે જે લખ્યું તેમાં કંઈ પ્રક્ષેપ પણ થયો હોય કે પછી અજ્ઞાત લોકપ્રતિભાએ મૂળમાં પરિવર્તન કર્યું હોય એમ પણ બને. એક સંશોધન અનુસાર ‘છન્નુએ..’ દુહો ક્ષેપક મનાયો છે. કેમ કે અન્ય દુહાઓ કચ્છીમાં છે, જ્યારે આ દુહો ગુજરાતીમાં છે. બીજી પણ કેટલીક સામ્ય-વૈષમ્યની બાબતને ધ્યાન લઈએ તો અન્ય દુહાઓમાં મામૈદેવના નામનો કશો ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે અહીં ‘મામૈ ભણે’ એવો શબ્દપ્રયોગ થયો છે. આગમવાણીના રૂપમાં જે કથનો પ્રાપ્ત છે. તેમાં બહુઅર્થી વિધાનો થયેલા જોઈ શકાય છે. જેમાંની કેટલીક રચનાઓ અહીં દ્રષ્ટાંતરૂપે રજૂ કરી તે પર છણાવટ કરેલ છે.

આ રીતે કચ્છી લોકસાહિત્યમાં આગમવાણીનું સ્વરૂપ જે મામૈદેવના હસ્તે રચાયું તેનું અહીં રાજકીય, સામાજિક, ભૌગોલિક, સાહિત્યિક વગેરે પાસાંઓને સાથે રાખીને વિહંગાવલોકન કરેલ છે.

પાદટીપ :

૧. ‘કચ્છી લોકસાહિત્ય : એક અધ્યયન’, લે. ડૉ. ગોવર્ધનશર્મા, ડૉ. ભાવના મહેતા, પાના નં.૮૪, જ્ઞાનલોક પ્રકાશન, ગાંધીનગર

૨. ‘મામૈદેવ : એક અધ્યયન’, મૂ.લે. કાનજી મહેશ્વરી ‘રિખીયો’

પ્રસ્તાવના – ઉમિયાશંકર અજાણી, પાના નં- ૨૪, પ્રકાશક – ‘મેઘધારા’, અખિલ કચ્છ મહેશ્વરી વિકાસ સેવા સંઘ, મુન્દ્રા – કચ્છ

સંદર્ભ :

૧. ‘કચ્છના સંતો અને કવિઓ’-૧, દુલેરાય કારાણી

૨. ‘કચ્છના સંતો અને કવિઓ’-૨, દુલેરાય કારાણી

૩. ‘કચ્છી લોકસાહિત્ય: એક અધ્યયન’, લે. ડૉ. ગોવર્ધનરામ, ડૉ. ભાવના મહેતા

૪. ‘મામૈદેવ : એક અધ્યયન’, લે. કાનજી મહેશ્વરી ‘રિખીયો’

૫. ‘શ્રી મામૈદેવ’, લે. માતંગ વેરશી રામજી લાલણ

મલક: ‘માનવના અમાનવીય વર્તનની નવલકથા’

દિનેશભાઈ મેઘરાજભાઈ

પીએચ.ડી. સ્કોલર, ગુજરાતી વિભાગ.

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

‘મલક’એ દલપત ચૌહાણની દલિત નવલકથા ક્ષેત્રે નવી જ ભાત પાડતી નવલકથા છે. દલિત યુવક ભગો અને સવર્ણ સ્ત્રી સંતોકનો દેહસંબંધ આખા દલિત સમાજ માટે જાણે કે આપત્તિઓનો પહાડ બની રહે છે. સંતોકનો પતિ હઠો નપુંસક છે સંતોક અને ભગાના સંબંધની વાતો ચોરે ચોતરે થતાં એક એક વાર વાસ ઉપર પથરા પડેલા પરંતુ ગોકળની સમય સૂચકતાથી બધુ થાળે પડેલુ પરંતુ જ્યારે સંતોકને પુત્ર જન્મે છે ત્યારે ફતામાના શબ્દો: “આ ગોદડ હોમળાના સોકરાની વઉએ સોકરો જણ્યો . “હંતોકનઅ? ઓબ્વ ઈને, સોકરુ સઅ તો ભગલા જેવુ રૂપાળું ખરુ ... અદલ” કહેતાં ફતામા અટક્યાં, “અમ બુન, આગેળ બોલ્યાં નઈ?” “એ તો જરા જીભ કચરાય એવુ સઅ, હાહરુ સોકરુ અદલ પેલા ઈમના હાથી ભગા ઢેઢ જેવુ સઅ” ફતામા એક શ્વાસે આખુ વાક્ય બોલી ગયાં.

બસ ફતામાના આ શબ્દો વડલા નીચે ચર્યાય છે અને સવર્ણોના ઉશ્કેરાટે દલિતોને હિજરત કરવાની ફરજ પડી. અહીં એક વ્યક્તિના ગુનાની સજા આખા સમાજને ભોગવવી પડે છે. વણકરો અંધારી રાતે ઉચાળા ભરીને ઊપડે છે, ગામમાંથી નીકળી તો પડે છે પરંતુ તેમનું કોઈ ચોક્કસ લક્ષ્ય-સ્થળ નથી, ક્યાં જવું? ક્યાંય એવું સ્થળ છે જ્યાં દલિતો પર અત્યાચારો ન થતા હોય, અને આથી જ ગોકળ કહે છે, “સાલ્લુ આ ધરતીનઅ છોડીનઅ હેંડી નેકબ્યાં, પણ આરો...ચ્યાં? “સાંજે છગન બધાને ભેગા કરીને પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરે છે અને બધા હિજરત આરંભે છે. હિજરત વેળા નવલકથાનાં જુદાં - જુદાં પાત્રો પોતાના વીતકોને ભેંકાર ભૂતકાળને વાગોળે છે . ભરત મહેતા નોંધે છે, “ સમય સંકોચનની દૃષ્ટિએ કૃતિએ સારી સાવધાની વર્તી છે . હિજરતીઓના માનસિક સમયમાં કૃતિ વિશેષ ચાલે છે” નવલકથાનાં જુદાં-જુદાં પ્રકરણો એક પછી એક અત્યાચારોને નિરૂપે છે.

નવલકથાનો સમયપટ એક જ રાત્રિનો છે. સાંજે હિજરત આરંભાય છે અને સવાર પડતાં કૃતિ પૂરી થાય છે. એક જ રાત્રિના સમયગાળામાં નવલકથા જેવા સ્વરૂપને સફળતાપૂર્વક ખેડવા માટે દલપત ચૌહાણે અહીં કલેશબેક ટેકનીક પદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યો છે. કિંમત ઘટનાઓ સીધે સીધી બનીને ભાવક સમક્ષ પ્રગટતી નથી. નવલકથાના જુદાં-જુદાં પાત્રો એક યા બીજી રીતે પોતાના ભૂતકાળમાં સરી પડે છે અને પોતાની વ્યથાના વીતકો કહે છે. ‘મલક’ એ નાયક વિનાની નવલકથા છે. અહીં કોઈ નાયક નથી. આખો સમાજ અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે, વ્યક્તિ નહીં

દલપત ચૌહાણ ખુદ નોંધે છે, મારી કથાનો કોઈ નાયક નથી હિજરત મારો પ્રચ્છન્ન નાયક છે. અહીં ‘મલક’ નાયક વિનાની નવલકથા છે એમ કહેતાં આપણને મેઘાણીની ‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ યાદ આવે જ આવે.

‘મલક’ નવલકથા દ્વારા દલપત ચૌહાણ દલિત સમાજની સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ લઈને આવે છે, જે સમાજ પ્રત્યે ગુજરાતી નવલકથાએ આંખમીંચામણાં કર્યાં છે. ગુજરાતી નવલકથામાં ન નિરૂપાયેલ એવી દલિતજીવનની કઠોર વાસ્તવિકતાઓનો ચિતાર અને એ દ્વારા ‘મલક’ વર્ણવ્યવસ્થા ઉપર દલપત ચૌહાણે જાણે કોરડો વીંઝ્યો છે.

દલપત ચૌહાણે ‘મલક’ નવલકથા દ્વારા આઝાદી પૂર્વેના ગામડાની કાળી બાજુને શબ્દબદ્ધ કરી છે. પ્રસ્તાવનામાં તેઓ નોંધે છે: “ભલે , આવતીકાલે વર્ણાશ્રમ-અસ્પૃશ્યતા-સઘળું ભૂંસાઈ જાય, એક નવો સુંદર સમાજ રચાઈ આવે, પણ આ સમાજને વચ્ચે એક અમાનવીય વ્યવહારનું લોહિયાળ કદરૂપુ પાનુ પડેલું છે તેની નોંધ તો રાખવી ઘટે જ ને ? ” આમ ‘મલક’ નવલકથા એક રીતે જોવા જઈએ તો “આપણા ઇતિહાસનું અમાનવીય વ્યવહારનું લોહિયાળ, કદરૂપુ પાનુ છે અત્યાચારોની વણથંભી વણઝાર નવલકથાના પ્રત્યેક પ્રકરણમાં આપણને દલિતો પ્રત્યે કરુણાનો ભાવ જગાવી જાય છે. ઇગન, ભગાનું શારીરિક, આર્થિક શોષણ, ઇગનની પત્ની રામી, અને ગોકળની પત્ની હેમી પર સવર્ગોની બૂરી નજર, ભગતની પત્ની શીવી અને મનાની બહેન સૂરજ ઉપરના બળાત્કાર, મનાના બાપની હત્યા , વગેરે અત્યાચારો આઝાદી પૂર્વે તો ઠીક પરંતુ આજે પણ ક્યાં નથી થતા? દલપત ચૌહાણ ભલે કહે કે કૃતિનો સમયગાળો આઝાદી પૂર્વેનો છે પરંતુ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કૃતિ આજના સમયમાં પણ એટલી જ વાસ્તવિક છે . ‘મલક’ માં દલિતોની જે વિટંબણાઓ છે તે આજના ગામડામાં પણ હજીય છૂટછાટ સાથે અકબંધ છે.

નવલકથામાં નવાઈની વાત તો એ છે કે વિટંબણાઓથી ઘેરાયેલો સમાજ ભારેલા અગ્નિ જેવી સ્થિતિમાં જીવ્ય જાય છે, માત્ર જીવ્યે જ જતો નથી જીવનને માણતો જાય છે. ટોળ ટીખળ, ઠણ - મશ્કરી કરી શકે છે. ભાષા એ ‘મલક’ નવલકથાની ઊડીને આંખે વળગે એવી વિશેષતા બની રહે છે. દલપત ચૌહાણ પોતે જે પ્રદેશમાંથી આવે છે તે ઉત્તર ગુજરાતની બોલી અને તેમાંય ઉત્તર ગુજરાતના વણકરોની પ્રાદેશિક બોલીને તેમણે આબેહૂબ પ્રયોજી છે.

નવલકથાના કથનવર્ણનમાં ભાષાનું માન્યરૂપ જોવા મળે છે. અને આથી કથન-વર્ણન જુદું ઉપસી આવે છે. વણકર સમાજના લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો , રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો વગેરેનો યથોચિત પ્રયોગ નવલકથામાં અત્ર - તત્ર જોવા મળે છે આથી પ્રવીણ ગઢવી કહે છે , “શ્રી દલપત ચૌહાણ વણકર સમાજના રીત રિવાજ , ભાષા , કહેવતો , રૂઢિપ્રયોગો , લોકગીતો , સંસ્કારો વગેરેના અચ્છા જાણકાર” આમ સમગ્ર રીતે જોવા જઈએ તો દલપત ચૌહાણ ‘ મલક ’ નવલકથા દ્વારા દલિતોના દુઃખ દર્દને કલાત્મક રીતે નિરૂપ્યાં છે.

‘મલક’ નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ અન્ય ગુજરાતી દલિત નવલકથાઓ કરતાં નિરાળી છે. ‘મલક’માં નિરૂપિત પાત્રસૃષ્ટિમાં કોઈ એક વ્યક્તિ - પાત્ર કેન્દ્રમાં નથી પરંતુ અહીં તો આખો દલિત સમાજ - વણકર સમાજ કેન્દ્રસ્થાને છે, એટલે કે સમૂહમાનસને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયેલી નવલકથા છે

‘દલપત ચૌહાણ ‘મલક’ની પાત્રસૃષ્ટિ અનેક દૃષ્ટિએ વૈવિધ્યસભર છે. પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ અને આધુનિકયુગની નવલકથાઓમાં જોવા મળતી પાત્રસૃષ્ટિમાં વિવિધતા ન હતી કારણ કે સમયની નવલકથાઓના નાયક- નાયિકા, મુખ્ય પાત્રો સવર્ગ સમાજના પ્રતિનિધિ હતા. ક્યાંક મેઘાણી , ર.વ.દેસાઈ જેવા નવલકથાકારોએ દલિત પાત્રોનો અછડતો ઉલ્લેખ કર્યો પરંતુ એ પણ અત્યંત ગૌણ રીતે , જ્યારે ‘મલક’ ઉપરોક્ત મર્યાદાથી પર છે. ‘મલક’ નાં પાત્રો જુદાં - જુદાં સમયજમાંથી આવે છે. સવર્ણ અને દલિત એવા બે પ્રકારના સ્પષ્ટ ભેદ આ પાત્રોમાં છે . સવર્ણોમાં પણ પટેલ, ઠાકોર , રાવળ , વાઘરી, વાળંદ જ્યારે દલિતોમાં વણકર, ચમાર, સેનમા, જેવી પેટા જ્ઞાતિઓ છે. આવી પાત્રસૃષ્ટિ દ્વારા ‘ મલક ’ નવલકથા ભારતીય સમાજનું અખંડ દર્શન કરાવે છે ખરા અર્થમાં સમાજનું પ્રતિબિંબ ‘ મલક’માં જોવા મળે છે. ‘મલક’માં ગોકળ , રમણ, છગન, ભગત, અનારજી , નારસંગભા, જીવો, હઠો , સંતોક, ભગો , મનો, રાજી વગેરે પાત્રો પોતાની આગવી છાપ ભાવકના મન ઉપર મૂકી જાય છે.

‘મલક’ નવલકથાનું સૌથી આકર્ષક અને ચિરંજીવ પાત્ર ગોકળનું છે. હિજરત કરતા ટોળાનો તે સુકાની છે. તેની પાસે અનુભવબળ છે, ચાલાકી છે, હિંમત છે. હિજરતીઓને વારંવાર હૈયાધારણ આપતો, સમજાવતો ગોકળ સાચા અર્થમાં કથાનો નાયક ઠરે છે. હુમલો થયાની રાતે આખો વાસ ગોકળની આગેવાની હેઠળ હિજરત કરે છે . બધાને ગોકળમાં વિશ્વાસ છે . ગોકળનો પડયો બોલ ઝીલવા આખો વાસ તૈયાર છે . વાસ ઉપર પથરા પડે છે ત્યારે લોઢુ લોઢાને કાપે એ ન્યાયે અનારજીને દાડનો શીશો અને કુકડુ આપીને પથરા પડતા અટકાવે છે અહીં ગોકળ ચાલાક પુરુષ તરીકે પ્રગટ થાય છે. ગોકળ પોતાના ભાઈ હરિના દીકરાની જાન ઊંટ ઉપર કઢાવે છે તે સમય પણ તે અનારજીને દાડના બે શીશા અને બે રૂપિયા રોકડા આપીને તેમની રજા મેળવી લે છે. જાન આગળ જતાં વચ્ચે લુંટારાઓ આવતાં સ્વભાવે શાંતિમાં માનનારો ગોકળ જીવ સટોસટનો ખેલ ખેલવા તલવાર ખેંચતાં પણ અટકાતો નથી ત્યારે કહે છે, “વાહ ! ગોકળ તુંય ઠાકેડાં કરતાં ઓસો નહીં”

હિજરત પૂર્વે ટોળાને સૂચનો આપતો ગોકળ લોકનાયકની યાદ અપાવે છે . જીવનની તડકી છાંયડી જોઈ ચૂકેલો ગોકળ જ્યારે આખી જીંદગી વીતાવી તે મલકને – ગામેન છોડવું પડશે એમ જાણતાં તે ઘરતીને કહે છે, “માડી, તારે આસરે બવ રચા, બવ રચ્યા, તે ખુબ ખૂબ આલ્યું , હેત આપ્યું , માયામાં કાઠું બંધાણુ ! તારો ખોળો ખાલી કરવો પડ્ય અ સચ , અમનઅ માફ કરજે માડી . બીજુ હું કવ ? આંચના દાંણો પાણી ખૂટ્યાં ! નકર ઓમ રાત માથે ના લેવી

પડચ !, (પૃષ્ઠ -૪૯) હતાશ થયેલા વાસના લોકોને ગોકળ હૈયાધારણા આપતા કહે છે. “ભૈ હવે ઈમનાં માનસો , ભગાના કરમે આપણે ઉચાળા ભર્યા સચ, પેલુ કેત મચ કીધુ સચ! ‘તેરે મંગળ બોત ; તો મેરે ભૂપ અનેક ’ ઈમ આથ હાજર અસી તો મજૂરીય મળસે નચ જીવતર આગળ વધસે . બીજચ નસીબ આડું પાંદડું ફરસે , એ ભરૂણે તો સચ મુંચ પેલાં ઢીલા થઈ જ્યો તો , અમ ઢીલા થેં પાલવચ નઈ . બધાય કાઠી સાતી રાખી , ચ્યાંક તો આસરો મળસે!” (પૃષ્ઠ -૧૭૩) એ જ રીતે રમેશ ર. દવે પન્નાલાલના કાળુ અને દલપત ચૌહાણના ગોકળની તુલના કરતાં સાચે જ કહે છે કે , “કાળુ અને આપણો આ ગોકળ એક જ ગોત્રના નથી શું?”

એક અલગારી જીવ તરીકે ભગતનું પાત્ર નવલકથામાં ધ્યાનકર્ષક બને છે. નામ પ્રમાણે તે ઈશ્વરનો સાચો ભક્ત છે . સત્સંગ અને ઈશ્વરની વાતોમાં ભગતને પહોંચે એવો કોઈ વ્યક્તિ ન હતો . દલિત હોવા છતાં માંસાહારના તે સખ્ત વિરોધી છે . હંમરાજની ભેંસનું માંસ આખા વાસમાં રંધાય છે ત્યારે ભગત લૂખા રોટલા ખાઈ લે છે . ભગતનું પાત્ર નવલકથામાં આપણને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ પ્રત્યે વિચારતા કરી મૂકે એટલું અસરકારક રીતે નિરૂપાયું છે. ભગતે આખી જિંદગી પ્રભુભક્તિમાં વીતાવી. કપરામાં કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ તેણે ઈશ્વરનું નામ લેવાનું છોડ્યું નથી છતાં દુઃખના ડુંગરો તેની ઉપર આવી પડ્યા. ભગતની પત્ની પર પાંચ જણાએ બળાત્કાર કર્યો અને પરિણામે ભગતાણીએ લેંડીચાર પૂર્યું . આટઆટલી ભક્તિ કરવા છતાંય ભગતના જ શબ્દોમાં કહીએ તો “બધુચ ધૂળમચ મળી જ્યુ” ભગતને શીવી સાથે ભવસાગર તરવાના અભરખા હતા. શિવમંદિરે દર્શન કરવા જતાં ભગતે ઢોર માર ખાધો. આવી બધી ઘટનાઓ એ ભગતને હચમચાવી મૂક્યા.

એક બહાદુર વીર લંકા તરીકે રમણનું પાત્ર આપણને સ્પર્શી જાય છે. મુખી, ગામના ઠાકોર કે કોઈના બાપથીય ન ડરવુ એ તેના વ્યક્તિત્વનું પ્રભાવક લક્ષણ છે. સવર્ણો પ્રત્યે પ્રતિકારની ભાવના તેનામાં હાડોહાડ ભરેલી છે. ઠાકોર જેવી કાંટિયાળ કોમ સાથે પણ બાખડા બાંધતાં તે પાછો પડતો નથી. રમણને ખબર છે કે માસંગને આપણે મારીશુ તો પછીથી આ માસંગ લાગ જોઈને આપણાં હાડકાં ખોખરાં કરવાનો જ છે છતાં પણ મનાની બેન સૂરજ ઉપર કરેલો બળાત્કાર અને તેના કરેલા ખૂનનો બદલો વાળવા તે એક વીર બંકો બનીને માસંગને ધૂ ચટાડે છે . માસંગને માર્યા બાદ તે માસંગના ઘેર જઈને આખુ નાટક ભજવે છે તે ઘટનામાં તેની ચાલાકી જોઈ જીવો દંગ રહી જાય છે.

છગન અને ગોકળ ઉચાળા ભરવાની વાત કરે છે ત્યારે રમણ છેલ્લે પાટલે જઈને બેસે છે. લડીને ખતમ થઈ જઈશું પરંતુ ગામ નહીં છોડીએ એમ કહેવામાં તેની હિંમત કાબિલે દાદ માગી લે છે. નીચેના કેટલાક સંવાદો તેનામાં રહેલી શૂરવીરતાના દ્યોતક છે . “મું તો કવસું મરી જહું, હા ગોકા ભા; ઓમ ગાંમ નઈ સોડીએ , ભગલા એકલાનો ગનો સચ ? કો ભા , કોનચ ? ગોકળ જવાબ ન આપ્યો એટલે રમણ ઊકળ્યો” (પૃ.૨૯) “હાળાં ઓજાં અનચ કોળાં દિયોર

બવ ફાટ્યાં સચ , આજ તો વારો સચ લેતી જા, કચ આલતી જા ! ઈન્ની બુન્નહુ .. .એ હું હમજ સચ દિયોર !” (પૃ.૩૦)

છગન એ નવલકથાનું મહત્વનું પાત્ર છે. બાળપણથી સાથીપણામાં જોતરાયો હોવાથી બાળપણની મજા માણવાની આકાંક્ષાઓ હોવા છતાં છગન બાળપણને ખરા અર્થમાં માણી શક્યો નથી . આખી જિંદગી સાથી પણ કરવા છતાંય તેને ‘ એક ટેમ ઘેસ, બે ટેમ રોટલા નચ સાસ ’ સિવાય કશું મળ્યું નથી . ટૂંકમાં છગનનું પાત્ર વંત અને અસરકારક છે. ભગાનું ચરિત્ર નવલકથામાં ખૂબ જ મહત્વનું છે. ભગો ગઠોડભાને ત્યાં સાથી તરીકે રહે છે . ભગાનાં લગ્ન બાળપણમાં વાલી સાથે થયેલાં પરંતુ બળીયાના રોગમાં તેની પત્ની મૃત્યુ પામેલી. ગોઠડના નપુંસક પુત્ર હઠાની પત્ની સંતોક સાથે ભગાનું મન મળી જાય છે રેલ્લાને પટોળતાં ભગાની ઠરેલ તાકાત જોઈને સંતોક મનોમન ભગાની થઈ જાય છે અને આ પ્રેમ પાંગરતાં પાંગરતાં ઘેઘૂર વડલાની જેમ ફાલે છે અને છેવટે આ પ્રેમપ્રકરણ સમગ્ર દલિત સમાજ માટે હિજરતની ફરજ પાડે છે . સંતોકના ફાટફાટ થતા ચૌવનને હઠા જેવો બાયલો પતિ મળે છે જે તેને સુખ આપી શકતો નથી તો તેની વિરુદ્ધમાં ભગામાં અજબની તાકાત છે તે પાડા જેવા રેલ્લાને પણ ઘૂંટણીયે કરી દે છે. હઠા જેવો નમાલો પિત મળવાથી સંતોક પોતીન શારીરિક ભૂખ સંતોષવા ભગા સાથે આડ સંબંધ બાંધે છે . ભગો અને સંતોક એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે પરંતુ આ બંનેનો પ્રેમ સમાજને મંજૂર નથી . સવર્ણો દલિત કન્યાઓ ઉપર બળાત્કાર કરી તેને ચૂંથી નાખે તો દલિતો મૂક નજરે જોઈ રહે જ્યારે કોઈ દલિત સવર્ણ સ્ત્રી સાથે તેની મરજીથી પ્રેમ કરે તો તેનાથી આખો સવર્ણ સમાજ છંછેડાઈ જાય અને એક વ્યક્તિના ગુનાની સજા આખો સમાજ ભોગવે આ તે વળી કેવો ન્યાય?

ઉપરોક્ત મહત્વનાં પાત્રો સિવાય જીવો, મનો, નારસંગભા, અનારજી, માસંગ , રાજી, કાળુ, હેમો જેવા ગૌણ પાત્રો પણ ભાવકના મન ઉપર પોતાની વિશિષ્ટ છાપ મૂકી જાય છે.

‘મલક’ નવલકથામાં બે પ્રકારનું પાત્રમાનસ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે એક પ્રકારનું પાત્રમાનસ એવું છે કે જે પ્રતિકારમાં માને છે , વિદ્રોહમાં માને છે , સવર્ણોના અત્યાચારથી તેઓ હવે ભરાઈ ગયા છે . જીવસટોસટના ખેલ ખેલવા તેઓ તૈયાર છે કોઈણ ભોગે ગામ છોડવા તૈયાર નથી તો સામે પક્ષે બીજા પ્રકારનું પાત્રમાનસ જોવા મળે છે જે સવર્ણો દ્વારા થતા અત્યાચારને વિધિના લેખ સમજે છે . સવર્ણોના વિશાળ સમૂહને આપણે પહોંચી વળવાના નથી. વેઠ, વારા, અત્યાચાર આપણા લમણે લખાયેલા છે તેને સ્વીકાર્ય જ છૂટકો છે . છગન અને ગોકળ જ્યારે ખેતરેથી આવેલા જુવાનીયાઓને ઉચાળા ભરવાનું જણાવે છે ત્યારે નવલોહિયા જુવાનીયાઓનું પ્રતિકારી માનસ છંછેડાય છે. જુવાનીયાઓના પ્રત્યુત્તરમાં ભારોભાર પ્રતિકાર-વિદ્રોહનો સૂર વ્યક્ત થાય છે જુઓ:

“અમ બોલતા નહી, હાહરો પાડાનો વાંક, નઅ પખાલીનઅ ડોમ, એ ચ્યાંનો નીચાય” “હાહરીહંતોકડીનઅભેગી ભેગી કાઢો નઅ “કોઈ જોરથી બોલ્યું. અલ્યા, સોના રો, દિયોરો ... મોટા બાદુરીવાળા થઈ જ્યા સતે, અમનઅ તો જાણઅહમજ નૈ પડતી હોય?” “રમણિયા, મનીયા, લ્યો હેંડો લ્યા, લાકડીઓ ધારિયાં કાઢો ધરમથી, મુવા મરી જહુ તો , આંચ ચેઈ લંકા લૂટઈ જવાની સઅ ! “કોઈ દાડો હાડુ ખાવાનું ભાળ્યુ સઅ ગોકા'ભા કો તો ખરા! ' કહેતા મનો કૂંક્યો . “અધરાતે આવતા હોય તો ભલઅ આવઅ ” (પ.૨૯)

‘મલક’ નવલકથા એક રીતે જોવા જઈએ તો “દલિતો પ્રત્યેના અમાનવીય વ્યવહારના લોહિયાળ, કદરૂપા પાનાની નોંધ ’ છે આદિ - અનાદિકાળથી દલિતો પર અત્યાચારો થતા આવ્યા છે અને આજે એકવીસમી સદીમાં પણ થાય છે. દલપત ચૌહાણે ‘મલક’ નવલકથા આવી અમાનવીય અત્યાચારોની વણથંભી વણઝરને શબ્દબદ્ધ કરી છે .

વ્યક્તિ નથી, સમસ્ત સમાજ છે . સમાજકેન્દ્રી સંવેદનકથા છે. કહેવાય છે કે, ‘સાહિત્ય સમાજનું પ્રતિબિંબ છે.’ સાહિત્ય દ્વારા સર્જક સમાજની વાત લઈને આવે છે. નવલકથાકાર જે સમયની વાત આપણી સમક્ષ કરે છે તે સમયનું સમાજજીવન તેના હાથે જાણે-અજાણે નિરૂપાતુ હોય છે. ‘મલક’ જાનપદી નવલકથા છે. ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણાનો વિસ્તાર ‘મલક’નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે.

દલપત ચૌહાણ જે સમાજમાંથી આવે છે તે સમાજને તે જવો છે તેવો , કશાય રંગરોગાન વિના અહીં ચીતરે છે . વણકરો શાળ ચલાવી કાપડ વણતા . ચોમાસા શાળ બંધ કરી વડે મજૂરી કરવા જતા . ગામમાં મજૂરીનો વ્યવહાર વણકરોના હાથમાં હતો . વેઠ , વૈતરાં અને મજૂરી ના બદલામાં તેમને તહેવારે ‘ પરબ ’ અને મરેલાં ઢોર ખેંચી જવાના હક્ક મળ્યા હતા . વણકરો વણાટના કામ સાથે દાડી - મજૂરી અને કેટલાક સાથી પણ કરતા . ‘ મલક’માં નિરૂપિત સમાજ પરંપરાગત વ્યવસાયમાં જોતરાયેલો છે . દરેક જાતિ મોટે ભાગે પોતાનો વારસાગત વ્યવસાય કરે છે . સેનમા , સાવરણી , ઈંઢોણી અને મોસલા બનાવતા સાથે સાથે ગામ લોકો માટે (દલિતો માટે નહિ) ઢોલ વગાડવાનું કામ પણ કરતા તેમજ વણકર લોકોની સેવા ચાકરી કરતા.

અગાઉની નવલોમાં સારાં, મહત્વનાં, મુખ્યપાત્રો સર્વર્ણ સમાજમાંથી આવતાં જ્યારે ‘મલક’માં કહેવાતા સર્વર્ણ સમાજનાં પાત્રો ખલતાથી સભર છે જ્યારે તેના વિરુદ્ધમાં દલિતો માનવીય ગુણોથી સભર છે . ભરત મહેતા કહે છે . કે, “અભાવો કોઠે પડી ગયા છે તેવો સમાજ વ્યથાની વચ્ચે પણ હળવોકુલ રહી શકે છે . મહાદેવનાં દર્શન કરવા જતાં ચંદુ ઠાકોરના હાથે પિટાઈ ગયેલા ભગતની ખબર કાઢવા આવેલા વાસજનોને ભગત માટે ભારોભાર સહાનુભૂતિ છે . રમણ જેવા તો એમના માટે ધીંગાણું ખેલવા પણ તૈયાર છે એ સમાજ ‘ ભરત જાતરા કરી આયા તે વેઠ્યો પરસાદ ! ’ ‘ અલ્યા પરસાદ તો ભગત ખઈનઅ આયા ’ કહી ટીખળ કેર છે .

આ ઘટના દલપત ચૌહાણે સમાજને નજીકથી જોયો છે એની પ્રતીતિ કરાવે છે' તત્કાલીન સમાજનું ઝીણામાં ઝીણું નિરીક્ષણ 'મલક' નવલકથામાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે.

લોકબોલીનો થયેલો લાક્ષણિક વિનિયોગ એ 'મલક' નવલકથાની ઊડીને આંખે વળગે એવી વિશિષ્ટતા છે . ઉત્તર ગુજરાતમાંય ખાસ તો મહેસાણા જિલ્લાના વણકર સમાજની લોકબોલી અહીં અસરકારક ઉપયોગ કર્યો છે . ઉત્તર ગુજરાતમાંય ખાસ તો મહેસાણા જિલ્લાના વણકર સમાજની લોકબોલી અહીં શબ્દસ્થ પામી છે . ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના વણકરો , ઠાકોરો , પટેલો વગેરે વચ્ચેના બોલીભેદને પણ દલપત ચૌહાણે જુદા - જુદા પાત્રોના મુખે બોલતા સંવાદો દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. 'અહીં આમ છે તો ઉત્તર ગુજરાતની માન્ય બોલીનું રૂપ પણ એમાંય જ્ઞાતિગત , રૂઢિઓને ઝીલી લેવાને સક્ષમ એવી સામાજિક બોલીભેદને પણ પકડી પ્રયોજાયો છે . નવલકથાના કથનવર્ણનમાં ભાષાનું માન્યરૂપ પ્રયોજાયુ છે . એથી ' મલક'ના બે ભાષારૂપ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદરેખા જળવાઈ છે. 'ઉત્તર ગુજરાતની લોકબોલીનાં કેટલાંક ઉદાહરણો જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહીં તળપદી બોલીનો કેટલો આબેહૂબ વિનિયોગ થયો છે જેમકે, "હત્તારીના ભઈ મારું ! દિયોર એ તો કોઈ જીસ્વાના લ્હાવાસ કચે લાળા" (પૃ-૨)

"ઈન્ની માનુ ભાંડુ , દિયોર " (પૃ- ૨૩) " આ તો મું સુ ..નકર? જો જે બે શીહા ના ભુલાય, અનચે અમચ ભગલાન કેઈ દેજે નકર જોવા જેવી થહચ ! "(પૃ -૨૪) "અલ્યા ઘરોમાં હતઈ જાવ, કોક દિયોર પથરા નાખચ સચ, ભોડુ બોડુ કુટસે ! " "ઊભી રચ નોમવાળી, નકર આથ ઝાલુ પસી કેતી નઈ કચ વાટમચ આથ ઝલાય? હું આમ ઉર્જા ઉજા કરસચે?" (પૃ-૫૯)

આમ, દરેક પાત્ર પોતાની લાક્ષણિક બોલીમાં શોભી ઊઠે છે. લોકબોલીનો આવો વિનિયોગ ગ્રામી પરિવેશને તાદૃશ્ય કરી આપે છે.

* * *

● સંદર્ભગ્રંથ:

1. મલક, લે: દલપત ચૌહાણ, પ્ર.આ. ૧૯૯૧, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ.
2. હયાતી(સામયિક), માર્ચ-જૂન ૨૦૧૪.
3. કથાદર્શન, લે. ભરત સોલંકી, પ્ર.આ. ૨૦૧૪, ફલેમિંગો પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.

‘મશારી’ નવલકથામાં પ્રગટ દલિતની વ્યથાકથા

ગેલોત નરેન્દ્રસિંહ છગનસિંહ

પીએચ.ડી. સ્કોલર, ગુજરાતી વિભાગ,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા બનાસકાંઠા જિલ્લાના વતની છે અને એથી જ ‘મશારી’ નવલકથામાં ઉત્તર ગુજરાતની બોલીના શબ્દો, ઉત્તર ગુજરાતના ખેતીના રીતરિવાજ અને ઉત્તર ગુજરાતના સામાજિક વ્યવહારો પણ આપણને જોવા મળે છે. લેખકની ભાષા સરળ અને લક્ષ્યગામી એટલે એનું નિરૂપણ કરવામાં લેખકને ક્યાંય આચાસ કરવો પડ્યો નથી. કથા આરંભાય છે શિયાળાની ઋતુથી અને જ્યારે કથા પૂરી થાય છે વૈશાખ - જેઠ માસમાં. નવલકથા પાત્રચિત્રણ ઉપર લેખકે પ્રશસ્ય અંકુશ સ્થાપિત કર્યો છે એટલે જ કલમના આછા લસરકે પાત્રચિત્રણ થતું રહે છે. એ જ રીતે પાત્રચિત્રણ માટે અને પ્રસંગાલેખન માટે સર્જકે પોતીકી ભાષાને સમર્થ રીતે પ્રયોજી છે અને કથાસૃષ્ટિને આસ્વાદ્ય બનાવવાનું કામ કર્યું છે, પાત્રનું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર વીરામુખીના મશારી ગોદડ ભગત છે.

‘મશારી’ નવલકથાનું કથાનક તો અત્યંત સાદું-સીધું અને નાનકડું છે. ચમાર કોમમાં જન્મેલા ગોદડ ભગતે પોતાની રીતે પોતાના મન અને હૃદયમાં એક સપનું રચેલું કે પોતાને પણ બે વીઘાં જમીન હોય અને બે વીઘાં જમીન ઉપર પોતાની એક સુંદર નાનકડી વાડી હોય, પોતાની વાડીમાં સાંજની વેળાએ પંખીઓ ચહચહાટ કરતાં હોય. લોકોની જમીન સુધારીને એમાંથી મનમાન્યું ધાન પકવવાની આવડત ધરાવતા ભગતના મનમાં પોતાની વાડીનું સપનું રમી શકે એ સ્વાભાવિક હતું. એમનું આ સપનું સાકાર કરવામાં મદદગાર થાય છે દલા પટેલ.

ગોદડ ભગત હીરાપુર ગામમાં આવીને વીરામુખીની વાડીમાં મશારી તરીકે કામ કરવાનું આઠ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરેલું. ભગતનું પોતાનું ગામ તો હતું લીલાપુર, પરંતુ લીલાપુરથી હીરાપુર આવીને ભગતે વીરામુખીની વાડીમાં મશારી તરીકે કામ કરવાનું શરૂ કરેલું. મુખીએ એનું કામ જોઈને એનો મશારો નક્કી કરી દીધો હતો. એ મુજબ ભગતને વરસે દહાડે દોઢસો રૂપિયા, બે જોડી લૂંગાં, એક જોડી ખાસડાં અને ખાવા પીવાનું તથા તમાકુ મળતાં હતાં. પરંતુ મુખીને ત્યાં મશારી તરીકે કામ કરતાં ભગત એકવાર નાથુ અને જીવી વચ્ચેના આડા સંબંધો પોતાની સગી આંખે જોઈ ગયેલાં. નાથુ અને જીવી પણ ભગતને જોઈ ગયેલાં. એટલે પોતાના આડા સંબંધો ચાલુ રહે એ માટે જીવી અને નાથુએ કાચા કાનના વીરામુખીના કાન સતત

ભંભેર્યા કર્યા. દારૂ ગાળવાનો ધંધો નરસંગ - નાથુ મુખીની વાડીમાં કરતા, પોલીસ નાથુ અને નરસંગને પકડીને લઈ ગઈ . પરંતુ જીવીએ મુખીના મનમાં એવું ઠસાવ્યું કે દારૂનો ધંધો ભગત કરતા હતા નાથુ એ મુખીને કહેલું કે ભગતને છાટો લેવાની ટેવ છે. જીવીએ કહ્યું કે નાથુ - નરસંગ નિર્દોષ છે. એટલે વીરામુખીએ રાતોરાત ભગતને પોતાની વાડીમાંથી તગેડી મૂકેલા. દલા પટેલે પોતાની વાડીમાં ભગતને મશારી તરીકે રાખી લીધો અને દલા પટેલ મુખીના શેઠા પાડોશી હતા. એથી જ ભગતને મુખીના પતનની એક પછી એક બાબતોની માહિતી સતત મળતી રહી અને સમય કેટલો અને કેવો બળવાન છે એની પ્રતીતિ દલા પટેલ અને ભગતને થતી રહી.

ભગતના છૂટા થયા પછી મુખીના ઘેર રેડ પડે છે અને મુખીને પોલીસ પકડી જાય છે . મુખી અફીણના બંધાણી હતા . એટલે પોલીસને બાતમી મળતા પોલીસ રેડ પાડે છે અને મુખીને અફીણ સાથે પોલીસ જેલ ભેગા કરે છે. મુખીના ખેતરની દશા બગડતી ચાલે છે. નરસંગ અને નાથુ મુખીના ખેતરમાંથી પાકેલા અનાજમાંથી અર્ધાઅર્ધ માલ સગેવગે કરી દેતા. જેથી મુખીની આર્થિક હાલત કથળતી ચાલી. જીવીને બે મહિનાનો ગર્ભ રહેવાને કારણે જીવીએ ગળે ટ્રેપ ખાધો પરંતુ જીવી ગળે ટ્રેપો ખાવા છતાં બચી ગઈ. નાથુ અને જીવી એક રાત્રે મુખીનાં ઘરમાંથી દાગીના અને રોકડ રકમ લઈને ભાગી ગયાં. આ સમાચાર સાંભળીને મુખી બેશુદ્ધ થઈ ગયેલા . જમીન ઉપર મુખીએ સહકારી બેંકમાંથી લોન લીધેલી એ લોનના હપ્તા ભરપાઈ થઈ શક્યા નહોતા એટલે મુખીના ખેતરનીજાહેર હરાજી થઈ. સામી તરફ ભગત મુખીની વાડીને છોડીને દલા પટેલની વાડીમાં મશારી તરીકે રહ્યા તો દલા પટેલના સારા સ્વભાવને કારણે ભગતને પોતાનું સપનું સાકાર કરવાનું સદ્નસીબ પ્રાપ્ત થયું . કથામાં ભીખો , નરસંગ , જીવી , નાથુ , દલા પટેલ જેવાં પાત્રો આવે છે પરંતુ કથાકાર તરીકે કિશોરસિંહ સતત ભગતના પાત્રને કેન્દ્રસ્થ પાત્ર તરીકે વિકસાવીને કથા સર્જે છે. આ નવલકથામાં લેખકે પાત્રચિત્રણ કરવા માટે નવલકથાના બધા જ મુખ્ય પાત્રોનો - અગત્યનાં પાત્રોનો પરિચય કથાકારે નવલકથામાં કરાવી દીધો છે. એમાં પણ વીરામુખીનો વટ , વીરા મુખીની જાહોજલાલી , વારસાગત મળેલું મુખીપણું અને ચાર - ચાર મશારીથી એમની વાડીમાં - ખેતરમાં કરાવાતી ખેતીની વાત આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

કથાના કેન્દ્રસ્થ પાત્ર ગોદડ ભગત પણ કથાસૃષ્ટિના બધાં જ પાત્રો ઘટનાઓ સાથે એક યા બીજી રીતે સંકળાયેલાં રહે છે. નવલકથાના વિકાસ સાથે ગોદડ ભગતનું પાત્ર પણ સતત વિકસ્યા કરે છે . ગોદડ ભગતના પાત્રની સાથે જ સતત ગોદડ ભગતની સ્વપ્નલીલા પણ આ કથાસૃષ્ટિમાં ગૂંથાતી જાય છે . ભગતના મનમાં સપનું હતું કે પોતાને પણ બે વીઠાં જેટલી જમીન હોય . અને આ સપનું નવલકથાના અંતમાં સાકાર થાય છે . ભગતનું

આ સપનું સાકાર કરવામાં સક્રિય સહોગ આપે છે દલા પટેલ . વીરામુખીને ત્યાંથી છૂટા થયા પછી દલા પટેલ ભગતને પોતાના ખેતરમાં મશારી તરીકે રાખી લે છે અને ભગતના પગલે પોતાના ત્યાં આવેલી સમૃદ્ધિને નીરખીને દલા પટેલ ભગતના મશારામાંથી બે વર્ષનો મશારો જમા રાખીને ફતાની ભાઠાની જમીન ભગતના નામે કરાવી આપે છે . ભગત સતત વિચારમાં ને વિચારમાં ગરકાવ રહ્યા કરે છે .

દલા પટેલ પૂરેપૂરા સજ્જન અને ખાનદાન ખેડૂત છે . તેમના વિચારો પણ પ્રગતિશીલ છે . ભગતના મનમાં રમી રહેલા સપનાને સાકાર કરવામાં દલા પટેલ સક્રિય સંઘ્યોગ આપે છે . દલા પટેલ ભગતને બે વીઘા જમીન પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે જમીન માલિક ફતાને સમજાવવાની કામગીરી પણ દલા પટેલ કરે છે . વીરામુખીને ત્યાં ભગત જ્યારે મશારી તરીકે કામ કરતા હતા ત્યારે પણ તેમનો ભગત વિશે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો કે મુખીને ભગત જેવો મશારી મળ્યો છે એ વીરામુખીનું સદ્ભાગ્ય છે . પોતાના બે વરસના મશારાના બદલામાં બે વીઘા જમીન મળવાની છે એ વાત જ્યારે ભગત જાણે છે ત્યારે ભગત દલા પટેલના પગ પકડી લે છે ત્યારે દલા પટેલ ભગતને જણાવે છે કે , ‘ ‘ એમાં તો પણ પકડવાની કોઈ જરૂર નથી , ભગત પણ માણસ માણસ માટે કામ નહિ આવે તો કોણ આવશે ? આ તો તે વાત કરી હતી એટલે મેં સાંભળ્યું તો મને થયું કે ગામની એકબાજુ છે એટલે તને તકલીફ પણ નહિ ને ? આમ તો ચમારોનો ક્યાં કોઈ પડછાયો પણ કાપે છે ? ’ ’ દલા પટેલના વિચારોની ઉદારતા અહીં જોવા મળે છે.

દલા પટેલનો દીકારો શામળો પણ શિક્ષકની નોકરી કરે છે એટલે એ પણ પ્રગતિવાદી વિચારો ધરાવે છે . ચમાર અને ઉચ્ચવર્ણ વચ્ચે શહેરી જીવનમાં દૂર થયેલા ભેદભાવોને એ સમજે છે એથી જ શામળાનું ભગત સાથેનું વર્તન માનવીય વ્યવહારોથી સભર છે . એજ રીતે ભગતના ગામના શામળ પટેલના વિચારો પણ પ્રગતિવાદી છે એથી જ તેઓ પોતાને ઘેર આવેલા ભગતને માન - પાન - સન્માન આપીને એવું કહે છે કે હવે જમાનો બદલાયો છે અને ઊંચ - નીચના ભેદ પણ હવે ક્યાં રહ્યા છે ? નાથુ અને જીવીનાં પાત્રોને શરૂઆતમાં જ વર્ણવી દીધાં છે પરંતુ ત્યાર પછી તો નાથુ એનાં કાળાં કરતૂતોથી એની વ્યક્તિમત્તાને પ્રગટ કરી આપે છે . એના જીવી સાથેના સંબંધો એના લોભથી ખરડાયેલાં છે . ‘ મશારી ’ નવલકથામાં હીરાપુર અને લીલાપુર ગામનાં બે ગામડાં કેન્દ્રમાં છે પરંતુ સ્થળ તરીકે ખેતર અને ચમારવાસ જ કેન્દ્રમાં રહ્યાં છે . ખેતી અને ખેતી વિષયક કામગીરીની આસપાસ આખી નવલકથાની ઘટનાઓ રચાયાં કરે છે અને એથી જ નવલકથાકારે આ સ્થળ વિષયક વર્ણનો પણ ટૂંકાણમાં છતાં લાક્ષણિક રીતે કરેલા છે.

વાતાવરણનિર્મિત માટે સર્જક ભાષાનો પણ કુશળતાથી ઉપયોગ કર્યો છે જેના કારણે આખો પરિવેશ રચાય છે . વાતાવરણ રચવા માટે લેખકે ગોદડ ભગતની સ્વપ્નલીલાનો પણ કુશળતાથી ઉપયોગ કર્યો છે . ગ્રામજીવન અને ખેતી વિષયક કામગીરીના સંદર્ભોને કારણે પણ આ પરિવેશ સાકાર થઈ શક્યો છે . ખેતરમાં આવેલું મુખીનું ઘર , એમાં ભરાતું ઘાસ , ભેંસોના પોદળા , જુવારની વાવણી , પાણોત , ઢાળા બનાવવા , બાવળવાળુ ખેતર , પાવડો , કોદાળી , ચાંદરી ભેંસ માટેનું ખાણ , ખેતર ખેડવું , રોઝડાં બગાડ ન કરે એ માટે હાકોટો કરવો , સૂંડલી , ભેંસ દોહવી , ઢાળિયે માટી નાખવી , ખેતરની વાડ , વાડનું છીકું , માટીનું વાસણ , બાજરાના રોટલા , તળાવ , દેતવા ઉપર ચાની કીટલી , મશારામાં તમાકું , એક જોડી ખાસડાં , બે જોડી લૂગડાં , દોઢસો રૂપિયા વરસના આપવાના આ બધાં સંદર્ભોથી ખેતી અને ગ્રાજીવનનો પરિવેશ રચાય છે .

‘મશારી’ નવલકથામાં બાહ્ય અને આંતર એમ બંને પ્રકારનાં સંઘર્ષોનું નિરૂપણ કરેલું છે . નાથુ અને નરસંગ લાકડી અને કુહાડી લઈને એકબીજાને મારવા માટે ઉદ્યુક્ત બને છે એમાં સીધે સીધો બાહ્ય સંઘર્ષ આપણને જોવા મળે છે . જીવી વચ્ચે પડીને આ બંને વચ્ચેની મારામારી અટકાવી દે છે . પરંતુ નાથુ - નરસંગ વચ્ચેની ઉગ્રતાભરી વાતચીતમાંથી પણ સંઘર્ષ – બાહ્ય સંઘર્ષ – પ્રગટ થતો આપણને જોવા મળે છે . ભગતનો સ્વભાવ નરમ છે એટલે એ નાથુ અને જીવીના ધુત્કારને ખમી ખાય છે પરંતુ નાથુ અને જીવી જે રીતે ભગતની સાથે બોલે છે એમાં સંઘર્ષનું - બાહ્ય સંઘર્ષનું ભય જ રહેલું છે .

‘મશારી’ નવલકથામાં રસનિર્વહરણ કરવાનું ઊંચું લક્ષ્ય સર્જકે પોતે જ રાખ્યું નથી . એટલે જ કોઈ એવી ઘટના નથી કે જેમાંથી સળંગ એક સરનું નિર્વહણ થયું હોય એમ છતાં અહીં જીવી - નાથુ વચ્ચેના આડા સંબંધોના સંકેતોમાંથી તમને સંયોગ શુંગારનો અનુભવ થશે . કાળી રાત્રે ભગતને અપમાનિત કરીને પોતાની વાડીમાંથી હાંકી મૂકવાની મુખીની રીતભાતને કારણે અને ભગતની નિઃસહાય હાલતનું વર્ણન જોતાં એમાંથી કડુણસર નિર્માણ થતો અચૂક જોવા મળશે . આખી નવલકથામાં ક્યાંય હાસ્ય રસનો અનુભવ આપણને થતો નથી . નાથુ અને નરસંગ બંને લાકડી અને કુહાડી લઈને મારા મારી કરવા માટે ઉદ્યુક્ત થાય છે ત્યારે તેમના સંવાદોમાંથી નિષ્પન્ન થતો રસ અને વીરરસ જોવા મળે છે.

‘મશારી’માં તળપદી કહેવતો , તળપદી ભાષા અને પરિવેશનું નિરૂપણ વાંચતાં આપણને સર્જકની ભાષા કે નિરૂપણશૈલીનો ખ્યાલ આવે છે . આ નવલકથાની ભાષા સરળ , સહજ અને પ્રસંગોચિત કે પાત્રોચિત છે . આ ભાષાના અનેકવિધ નમૂના આપણને આ નવલકથામાં જોવા મળે છે . દલા પટેલ અને ભગત વચ્ચેના સંવાદોની ભાષા જુઓ:

દલા પટેલ : ‘ ‘ ભગત , કેમ કોઈ જણાતું નથી ? ’ ’

ભગત : ‘ ‘ મુખી મા - બાપ પરગામ ગયા છે . નરસંગ માંદો છે , નાથુ ઘેર ગયો છે . ’ ’

દલા પટેલ : ‘ ‘ તું એકલો જ છે ? ’ ’ ભગત : ‘ ‘ હાજી , કાંઈ કામ હતું ? ’ ’

આમ , દરેક પાત્ર પોતાની લાક્ષણિક બોલીમાં શોભી ઊઠે છે . લોકબોલીનો આવો વિનિયોગ ગ્રામીણ પરિવેશને તાદ્રશ્ય કરી આપે છે . એ જ રીતે ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠામાં માન્ય ભાષાના શબ્દો બોલીમાં કઈ રીતે બોલાય છે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે પણ ‘ મશારી ’ નવલકથા ઉપયોગ થઈ પડે છે . જેમકે ,

બીજાગામ-પરગામ

બીમાર-માંદો

હા-હાજી

પગરખાં - ખાસડાં

છું-સું

ખેડૂત - ખેડુ

ખાટલો - માંચો

ચાલને - હાલ

વીસ કિલો ઘઉં - મણ ઘઉં

કોઈપણ સર્જક પોતાની નવલકથામાં મનુષ્યજીવન અંગેનું દર્શન રજૂ કરતો હોય છે . આ નવલકથામાં પણ કિશોરસિંહ સોલંકી ભગતના પાત્ર દ્વારા એ કહેવા માંગે છે કે જો જીવનમાં સાચું - સાચું વિચાર્યું હોય અને એ માટે ઈમાનદારીથી કામ કરો તો તમારું વિચારેલું સપનું વિધિ સાકાર કરે છે . ભગતને દલા પટેલ જેવા માલિક મળી ગયા એને કારણે એમનું સપનું સિધ્ધ થાય છે . જીવનમાં જો કોઈનું બુરું ન ઈચ્છો અને કોઈનું પણ સાચું કરવા ઉદ્ધુક્ત રહો તો આખરે તમારા સપનાં સાકાર થશે આવી કોઈક વાત આપણને આ નવલકથાનાં વાચન પરથી પ્રાપ્ત થાય છે.

લઘુનવલનાં લક્ષણો પ્રમાણે જોવા જઈએ તો આ નવલકથા લઘુનવલ બનતી નથી . અહીં કેન્દ્રસ્થ પાત્ર ભગતનું છે ખરું , પરંતુ એની આંતર મથામણોનો આલેખ જોઈએ એટલો તીવ્ર નથી બનતો . ભગત Submissive છે એટલે કે પાત્ર અને પરિસ્થિતિના બોજા નીચે ભગતનું વ્યક્તિત્વ સતત દબાતું -કચડાતું રહે છે . લેખકે પણ એની આંતરગુહામાં પ્રવેશ કરાવવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો નથી . કસાવદાર ભાષા દ્વારા લઘુનવલનો સર્જક કેન્દ્રસ્થ પાત્રના ભીતરી મનોમંથનોને સાકાર કરતો હોય છે . આ પ્રકારની કોઈ ભીતરી મથામણો ભગતના

પાત્રમાં સર્જી શકાઈ નથી . તેથી આ કથા લઘુનવલ તો નથી જ બનતી . એ નવલકથા બને છે.

• સંદર્ભગ્રંથ:

1. મશારી, લે: કિશોરસિંહ સોલંકી, પ્ર.આ. ૧૯૮૬, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
2. કથાદર્શન, લે. ભરત સોલંકી, પ્ર.આ. ૨૦૧૪, ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.)

.....

“થોડુંક અમથું અજવાળું” નોકરિયાત સ્ત્રીની સમસ્યાને લગતી વાર્તા જાનકીબેન ગંગારામભાઈ પટેલ

આજની શિક્ષિત સ્ત્રી ઘરની બહાર પગ મૂકવા લાગી.નોકરી કરીને આર્થિક રીતે પગભર થવા લાગી.સ્ત્રીના ભણતર અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના કારણે સામાજિક મૂલ્યો બદલાયા છે.પરંતુ શું સ્ત્રીના શોષણમાં કોઈ ફેર પડ્યો છે ખરો?આર્થિક રીતે પગભર સ્ત્રી શું સ્વતંત્ર નિર્ણય કરતી બની છે?નોકરી કરવાને કારણે ઘરની બહાર રહેતી સ્ત્રી પર ઘરની જવાબદારી ઓછી થયી છે ખરી?પોતાની કમાણી સ્ત્રી સ્વેચ્છાએ વાપરી શકે છે ખરી?સ્ત્રી ઘર ને ઓફિસ બંને જગ્યાએ એકસરખી રીતે સંતુલન સ્થાપી શકે છે?આવા પ્રશ્નો નોકરીયાત સ્ત્રીની સમસ્યાઓ હોય શકે છે.બદલાતા સમય સાથે સ્ત્રીની આર્થિક રીતે પગભર થવાની જવાબદારી વધી છે પરંતુ તેની સ્થિતિમાં મહદઅંશે કોઈ બદલાવ જોઈ શકાતો નથી.ઘર અને વરની તથા બાળકોની જવાબદારી પૂર્ણ કરવાની સાથે સાથે તેને નોકરી કરવી જોઈએ એવી આશા ઘરના સભ્યો રાખતા હોય છે.નોકરી કરતી સ્ત્રી પર બે પ્રકારનો બોજો પડે છે.નોકરી કરવાને કારણે સંતાનોથી દૂર રહેવાથી તેનું માતૃવત્સલ્ય અપરાધભાવ અનુભવે છે અને ઓફિસમાં કે કામના સ્થળે તે સાથી કર્મચારીઓનો સત્તામણી કે શોષણનો ભોગ બને છે.જો તે સાથી કર્મચારી તરફ મુક્ત રીતે વર્તે તો પતિ કે અન્ય લોકો તેને શંકાની નજરથી જુએ તેમ પણ બને છે.

‘થોડુંક અમથું અજવાળું’ વાર્તામાં લેખકે નોકરીયાત યુવતીની વ્યથા-વેદનાની કથાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.તે ઓફિસમાં ચાલતી જૂથબંધી અને ઘાલમેલની ફરીયાદ કરવા જાય છે તો તેની બદલી દૂરના સ્થળે થાય છે.દૂર ઓફિસનું સ્થળ તથા સચ્ચાઈનો સામનો કરવા જતાં તેને આ રીતે મળતી સજા વગેરેને કારણે તે વ્યગ્ર રહે છે.અસ્વસ્થ રહેવાને કારણે ઘર તરફની તેની બેદરકારી વધતી રહે છે.જેના કારણે ઘરમાં ક્લેશ થાય છે,તેની વ્યગ્રતા વધતી જાય છે.

વાર્તાની શરૂઆતમાં અજંપો અનુભવતી નાયિકા સ્વાતી ઓફિસમાં એવા લોકોને શરણે જવા તૈયાર નથી કે જેઓ ઘાલમેલ કરતા હોય.પણ સાથે સંતાનને સારી સ્કૂલમાં ભણાવવા,અણધારી આફત વખતે આવી પડતા ખર્ચાને પહોંચી વળવા પ્રસંગે હાથ છુટ્ટો રાખવા તથા પતિની ખુશી માટે તે નોકરી છોડવા તૈયાર થતી નથી.પહેલાંની નોકરીના સ્થળની અનુકૂળતા રહેતી.પરંતુ ત્યાં સાથી કર્મચારીઓ અનેક ઘાલમેલ કરતાં.પૈસાથી જ મતલબ રાખતા.સ્વાતી તેમને સાથ આપતી નથી.પરિણામે નિર્દોષ હોવા છતાં કર્મચારીઓની ચાલાકીને કારણે દસ હજાર ભરવા પડે છે.

ઓફિસમાં સાથી કર્મચારીની ફરિયાદ કરવા બદલ તેની સજારૂપે તેની બદલી શહેરથી

ખાસ્સી દૂર,બંધિયાર મકાનમાં થાય છે.સ્વાતિની વ્યથામાં તેને પતિનો સાથ મળતો નથી તે કહે છે,"....રાજેશ તો હંમેશની જેમ એના અભિપ્રાયમાં સ્પષ્ટ છે,કહે,'એટલું ખરાબ લાગતું હોય તો છોડી દે નોકરી ઘેર બેસ'.જ્યારે મને એના સર્પોર્ટની જરૂર છે,એ મને ઘરે બેસવા સૂચવે છે.જો ઘરે જ બેસવું હોત તો આ પહેલા ઘણા પ્રસંગો હતા.લગ્ન કર્યા ત્યારે,બાળકો નાના હતા ત્યારે,મારા સાસુમાં ગયા ત્યારે એ બધી જ ક્ષણોમાં સમીક્ષતરી પાર પડી છે.ત્યારે માત્ર આ કશા કારણ વિનાની બદનામીથી ડરી,થાકી નોકરી છોડી દઉં?"(૧)

ઘરમાં સ્વાતિનો નિત્યક્રમ જળવાઈ શકતો નથી.વ્યથિત હોવાથી ધાર્યું કામ તે પહેલાની જેમ પાર પાડી શકતી નથી.પોતાની જાતને એકલતાના ફૂવામાં ઘસેડી દીધી છે.ત્રણ મહિના જેવો લાંબો સમય વીતી ગયા બાદ પણ તે સ્વસ્થ બની શકતી નથી.પતિ તેના વિના થોડું ઘણું કામ કરી લે છે,ઘર ચલાવી લે છે ત્યારે તે બીજા વિચારોમાં ધકેલાય છે.તેને થાય છે,"હું ઘેરાઈ ગયી કે એકલી પડી ગયી?આ બધા મારા વિના ચલાવી શકે છે,આટલી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકે છે ધીમે ધીમે બાકીની પણ ગોઠવી શકશે.મારી શી જરૂર છે?હું હોઉં કે ના હોઉં બધું સરખું છે...."(૨)

નિરાશાની ગર્તામાં ડૂબી ગયેલી નાયિકા આત્મહત્યા કરવાનું પણ વિચારે છે.

".....એટલી બધી નિરાંત લાગે છે.કશું નથી સાંભળવાનું, નથી કોઈની નજરો જોવાની,નથી પેટમાં પડતા ઊંડા સળો,હું હોઉં જ નહીં તો કેવું સારું."(૩)આવી ક્ષણોમાં ઓફિસમાં કામ કરતી રૂડીની વાત તેને નવજીવન બક્ષે છે.રૂડીની હાથમાં પહેલી વાર પુરા રૂપિયા આવતાં રૂડી પ્રસન્ન હતી.તે સ્વાતિને કહે છે,

".....હા મને ખબર છે, હંમેશા કોઈને કોઈ બહાને કેવી રીતે રૂપિયા કાપી લેવામાં આવે છે,પણ છોડો,હવે મારે શું?આ બોજો ખંખેરી નાખવાથી કેવું સારું લાગે છે!"(૪)

રૂડીની પ્રસન્નતા અને તેની વાતથી સ્વસ્થ બનેલી સ્વાતિ હકારાત્મકતા તરફ વળે છે.ઘર અને ઓફિસ તેને પોતાના લાગે છે.વાર્તાના અંતમાં તે સંતાનો માટે ખરીદી કરે છે અને પતિનું ભાવતું શાક બનાવે છે.વાર્તાના અંતમાં પતિ તેની સાથે છે તેવો ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

આમ 'થોડુંક અમથું અજવાળું' વાર્તામાં કંદર્પ ર.દેસાઈએ નોકરીના સ્થળે અકળામણ અનુભવતી નાયિકાને પતિનો સાથ મળતો નથી.પતિ તેની મૂંજવણ સમજી શકતો નથી કે તેને કંઈ મદદરૂપ થયી શકતો નથી.તેવી નોકરીયાત સ્ત્રીની વેદના દર્શાવવામાં આવી છે.

* સંદર્ભગ્રંથ :

- 1.'ખાલી ફેમ' કંદર્પ ર.દેસાઈ-2009,પૃ-27 (ગુર્જર પ્રકાશન,અમદાવાદ)
- 2.એજન પૃ-29
- 3.એજન પૃ-30
- 4.એજન પૃ-30

શિક્ષણ: ભારતીય સમાજની સર્વાંગીણ અપેક્ષાઓ પરિપૂર્ણ કરતું પરિબળ

ડૉ. ચંદ્રકાંત એ પટેલ

શેઠ એસ.વી.આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ માંડવી માંડવી (કચ્છ)

સારાંશ

ભારતીય વિરલ વિભૂતિઓમાંના એક એવા મહાત્મા ગાંધીજી અહિંસાના ઉપાસક અને રાષ્ટ્રપિતા હતા. એટલું જ નહીં પણ સત્યના સાધક, અહિંસાના ઉપાસક અને કરુણાના સાગર હતા. સદીઓથી ગુલામીની પકડમાં સપડાયેલા ભારત દેશને મુક્ત કરાવનાર મુક્તિદાતા હતા. તેમજ વર્તમાન લોકશાહી ભારતના તેઓ ભાગ્યવિધાતા હતા. આધુનિક શિક્ષણના તેઓ પ્રણેતા હતા. શિક્ષણની વિવિધ વિચારધારાઓના તેઓ સમન્વયકર્તા હતા. ડૉ. એમ. એસ. પટેલના મતે “Gandhi’s philosophy of Education is naturalistic in its setting, idealistic in its aims and pragmatic in its methods and programme of work”.

એટલે કે, “ ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન તેના સ્થાનમાં પ્રકૃતિવાદી, તેના હેતુઓમાં આદર્શવાદી અને તેની પદ્ધતિઓ તેમજ કાર્ય યોજનાઓમાં વ્યવહારવાદી છે ”.

ગાંધીજી એવા પ્રકારની શિક્ષણ પ્રણાલી પર ભાર મુકતાં જે ભારતીય સંસ્કૃતિ પર આધારિત હોય, ભારતીય સમાજની અપેક્ષાઓ સંતોષી શકે તેવી હોય, નૂતન સમાજવ્યવસ્થાનું સર્જન કરનારી હોય, ભણનારમાં સ્વાભિમાનની ભાવના વિકસાવનારી હોય, મૂલ્ય વર્ધનયુક્ત હોય. મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક હોય. માતૃભાષામાં ઉપલબ્ધ હોય, જરૂરિયાત પૂર્તિ કરવા સક્ષમ હોય.

આમ, ભારતીય સમાજની સર્વાંગીણ અપેક્ષાઓ પરિપૂર્ણ કરનાર એક સક્ષમ પરિબળ એટલે શિક્ષણ એવું ગાંધીજી દૃઢપણે માનતા હતા.

પ્રસ્તાવના :

ગાંધીજીના શિક્ષણ દર્શન અંગે ચર્ચા કરતાં પહેલા તત્કાલિન શિક્ષણ પ્રથાનો ખ્યાલ મેળવવો જરૂરી છે. તેમના સમયમાં શિક્ષણ ભેદભાવપૂર્ણ, અન્યાયી શાસન સાથે સંબંધિત, વિદેશી સંસ્કૃતિ પર આધારિત અને માત્ર અંગ્રેજી માધ્યમ પર જ આધારિત હતું. ગાંધીજી માનતા હતા કે શિક્ષણ ભારતીય સંસ્કૃતિ આધારિત અને ભારતીય ભાષામાં જ હોવું જોઈએ. ભારતીય સમાજની તમામ અપેક્ષાઓ સંતોષી શકે તેવા શિક્ષણનાં તેઓ હિમાયતી હતા. તેમના મતે શિક્ષણથી વ્યક્તિના જીવનમાં પરાવલંબીપણું નહીં પરંતુ સ્વાવલંબીપણું આવવું જોઈએ .

ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં લઈ ગાંધીજીએ શિક્ષણની નવી જ પ્રણાલી ને જન્મ આપ્યો. આ નૂતન પ્રણાલી આજે વિવિધ નામે ઓળખાય છે. જેવા કે નઈ તાલીમ, પાયાની કેળવણી, વર્ધા યોજના, જીવન શિક્ષણ બુનિયાદી શિક્ષણ , રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરે. આ નૂતન શિક્ષણ પ્રણાલીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો આ પ્રમાણે હતા.

- પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત હોવું જોઈએ.
- બાળકનું પ્રારંભિક શિક્ષણ લાભપ્રદ ઉદ્યોગ કેન્દ્રી શિક્ષણથી શરૂ થવું જોઈએ.
- જીવોકોપાર્જનનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ.
- શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા જ આપવું જોઈએ.
- સમાજના હિતને ધ્યાનમાં લઈ બાળકની શક્તિઓનો વિકાસ થવો જોઈએ.
- શિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં અપેક્ષિત માનવ ગુણોનો વિકાસ થવો જોઈએ.
- શિક્ષણ દ્વારા બાળકના શરીર, મન, હૃદય અને આત્માનો સુસંવાદી વિકાસ થવો જોઈએ.
- શિક્ષણ બાળકની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો વિકાસ કરે તેવું હોવું જોઈએ.
- પ્રવૃત્તિ કે ક્રીડા દ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ.
- જીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ સાથે શિક્ષણનો સંબંધ હોવો જોઈએ.
- શિક્ષણ જે તે સમયની જરૂરિયાત સંતોષી શકે તેવું સક્ષમ હોવું જોઈએ.

ગાંધીજીના મતે શિક્ષણની સંકલ્પના :

ગાંધીજી કહેતા કે શિક્ષણ એટલે માત્ર અક્ષરજ્ઞાન કે સાક્ષરતા નહીં , સાક્ષરતા તો જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું માધ્યમ છે. સાક્ષરતા એ શિક્ષણનો અંત કે પ્રારંભબિંદુ નથી. તે તો માત્ર એક સાધન છે કે જેના દ્વારા પુરુષો કે સ્ત્રીઓને શિક્ષિત કરી શકાય છે. સાક્ષરતા એ સ્વયં શિક્ષણ નથી .

બાળક ના શરીર, મન અને આત્મામાં રહેલા ઉત્તમ અંશોનો સર્વાંગી વિકાસ કરીને તેને બહાર લાવવા તેનું નામ કેળવણી એમ ગાંધીજીનું કહેવું છે.

ગાંધીજીના મતે શિક્ષણના હેતુઓ :

ગાંધીજીએ ખુબજ કાળજીપૂર્વક શિક્ષણના હેતુઓ દર્શાવ્યા છે સર્વોદય સમાજમાં વ્યક્તિના વિકાસનું દૃષ્ટિબિંદુ રાખીને સમાજવાદી શિક્ષણ રચના માટે સ્વાવલંબનથી આત્મસાક્ષાત્કાર સુધી તેમણે આ પ્રમાણેના હેતુઓ દર્શાવ્યા છે :

- આત્મનિર્ભરતા માટે શિક્ષણ : ગાંધીજીના મતે શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ આત્મનિર્ભરતા છે. શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિ અને સમાજ બંને સ્વાવલંબી બનવા જોઈએ. બીજા ઉપર આધાર રાખી જીવવું ન પડે અને જાતે જ પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકે તેવી શક્તિ બાળકને શિક્ષણમાંથી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. આ પ્રકારની કેળવણી તેમના માટે એક પ્રકારનું રક્ષા કવચ બનવી જોઈએ. તેમણે

આપેલ Three Hની કેળવણીમાં Heart, Hand and Head નો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની કેળવણીમાં બાળક સ્વાશ્રયી અને આત્મ વિશ્વાસુ બને છે. તે માત્ર પુસ્તકનો કીડો ન બની રહેતા વિવિધ પ્રકારના કૌશલ્યો પણ હસ્તગત કરે છે. જેથી તે નાના પાયાના ઉદ્યોગો તથા ગૃહ ઉદ્યોગોમાં જોડાઈને આજીવિકા મેળવી શકે છે. તેનામાં શ્રમની ભાવના વિકસે છે.

આજના સમાજમાં બેકારી એ સળગતી સમસ્યા ગણાય છે ત્યારે ગાંધીજીએ બતાવેલ આ પ્રકારની કેળવણીથી સદર સમસ્યાનું નિરાકરણ આવી શકે છે.

- ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે શિક્ષણ : રૂસોની જેમ ગાંધીજી પણ બાળકેન્દ્રિ શિક્ષણમાં માનતા હતા. બાળકનું સંસ્કૃતિક પાસું તેના સાક્ષરતાના પાસા કરતાં વધુ મહત્વનું છે. સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ આદર્શો અને મૂલ્યોનું જતન કરવાનું અને જાળવી રખવાનું કામ શિક્ષણનું છે. સંસ્કારિતાની સૌથી મોટી ફળશ્રુતિ ચરિત્ર નું નિર્માણ છે. અંગત લાભ માટે કામ કરવાને બદલે નવી સમાજ રચના માટે તથા દેશના ઉત્થાન અને રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે કામ કરે તે ચારિત્ર્યવાન નાગરિક કહેવાય.

સમગ્ર દેશ આજે જ્યારે ભ્રષ્ટાચાર અને ચારિત્ર્યહિનતાની ચંગુલમાં ફસાયેલો છે ત્યારે ગાંધીજીના આ પ્રકારના શિક્ષણથી સમાજ અને પ્રત્યેક વ્યક્તિને યોગ્ય રાહ મળશે અને સાચા અર્થમાં રામ રાજ્યની સ્થાપના થઈ શકશે.

- મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ ; માનવ જીવનના કેટલાક શાશ્વત કે સનાતન મૂલ્યો જેવા કે સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, કડુણા તેમજ ભાતૃભાવ વગેરેનો વિકાસ એ લોકશાહી ભારતની મુખ્ય જરૂરિયાત છે. સમગ્ર વિશ્વમાં આપણો દેશ સૌથી વધુ વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. આ વિવિધતામાં પણ એકતા સ્થાપિત કરવાનું કામ આ પ્રકારના મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણથી જ થઈ શકે છે. દરેક પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં સત્ય વચન બોલવું, જીવ માત્રની હિંસા ન કરવી, પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ અને કડુણાનો ભાવ રાખવો તથા દરેક કોમ પ્રત્યે ભાઈચારાની ભાવના રાખવી આવા મૂલ્યોથી જ એક મજબૂત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થઈ શકે છે.

આજના સમયમાં અસત્ય, હિંસા, વેરઝેર વગેરે અનિષ્ટોનું જ્યારે તાંડવ જોવા મળે છે ત્યારે ગાંધીજીનું મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ જ તમામ સમસ્યાઓને દૂર કરવાની એક ગુરુચાવી બની રહે તેમ છે.

•સંસ્કૃતિક વિકાસ માટેનું શિક્ષણ : શિક્ષણનો મહત્વનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રની મૂલ્યવાન સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવાનો છે એવું ગાંધીજીનું માનવું હતું. માનવ જીવન માટેના જરૂરી સંસ્કારો આપણને સંસ્કૃતિ માંથી જ મળે છે. સંસ્કૃતિ એટલે માનવ જીવનના ધ્યેયો, આદર્શો, સિદ્ધાંતો તથા મૂલ્યોનો સરવાળો. શિક્ષણ એટલે માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્તિ જ નહીં પણ આ પ્રકારના સાંસ્કૃતિક ઘટકોથી પરિચિત થવું તે છે. વ્યક્તિ માત્ર સાક્ષરતાથી જ નહીં પરંતુ પેઢી દર પેઢી મળતા સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનથી જ જીવે છે. શિક્ષણની ફરજ થઈ પડે છે કે તે પ્રત્યેક બાળકને તેના મૂલ્યવાન સાંસ્કૃતિક વારસાથી પરિચિત કરાવે. આજે સમગ્ર દેશમાં જ્યારે પશ્ચિમી દેશોની સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ થઈ રહ્યું છે અને તેના લીધે ભારતીય સમાજ જે ભોગવી રહ્યો છે તેનાથી છૂટકારો મેળવવા માટે સંસ્કૃતિયુક્ત શિક્ષણ જ કામ લાગે તેમ છે.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ :

ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં લઈ જો શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ તારવવામાં આવે તો :

- શિક્ષણ અંગેના ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો દ્વારા આજના સમાજની અપેક્ષાઓ પરિપૂર્ણ થઈ શકે તેમ છે.
- ગાંધીજીએ આપેલ શિક્ષણની સંકલ્પના સાર્થક થતાની સાથે જ સમાજની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ થશે તેમાં કોઈ શંકા નથી .
- જો આજે સામાજિક અપેક્ષાઓ તરફ ધ્યાન આપવામાં આવેતો ગાંધીજી એ આપેલ શિક્ષણના હેતુઓને અનુસરવા જ પડશે.
- સમાજમાંથી બેરોજગારી દૂર કરી રોજગારીના પ્રમાણને વધારવાની સમાજની અપેક્ષા ગાંધીજીના બુનિયાદી શિક્ષણ દ્વારા પૂર્ણ થઈ શકે તેમ છે.
- મૂલ્યવાન નાગરિકો અને ચારિત્ર્યવાન નાગરિકોની ખોટ ગાંધીજીના શિક્ષણ થકી જ પુરાઈ શકે તેમ છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- 1.જોષી, મૂળશંકર એલ (2007), વિકાસમાન ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણ , અનડા બૂક ડીપો, અમદાવાદ
- 2.પાઠક, પી.ડી અને ત્યાગી, જી.એસ.ડી (2002) શિક્ષા કે સામાન્ય સિદ્ધાંત, વિનોદ પુસ્તક મંદિર, આગ્રા.

3.S.Samuel Ravi (2015) Philosophical and Sociological Foundation of Education,
PHI Learning, Amazon Asia-Pacific Holdings Private Limited.
Google E Book.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીવાદી વિચારધારા

વજીર પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ

પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં સમાજ પુરુષ શાસિત રહ્યો છે. તેની અસરમાં પિતૃસત્તાક સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન બીજા દરજ્જાનું રહ્યું છે. સ્ત્રીનું કાર્યક્ષેત્ર ઘર, વર અને બાળક પૂરતું સિમિત રહ્યું છે. વિશ્વનું સમગ્ર નારી જગત પિતૃસત્તાક સમાજની આ જોહકમી અને ઠોકી બેસાડેલા જડ, અન્યાયી નિયમો-રીતિઓને કારણે અનેકાનેક વેદનાઓ સહન કરતી આવી છે. સમસ્ત વિશ્વના ખૂણે-ખૂણામાં વસનારી સ્ત્રીની ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ કે પછી ભૌગોલિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં ભિન્નતા હોઈ શકે છે. પણ પિતૃસત્તાક સમાજને કારણે જાણે-અજાણે થતા અન્યાયોની વેદનાનો સૂર એક જ છે. સદીઓથી એમ જ ચાલતુ રહ્યું છે. પુરુષોની આ સત્તા પ્રત્યે નારી સમાજ તરફથી છેલ્લા બે સૈકાથી વિરોધના સૂર ઉઠ્યા છે.

વિશ્વની પહેલી વ્યવસ્થિત નારીવાદી ચળવળની શરૂઆત ૧૮૪૮માં અમેરિકામાં એલિઝાબેથ સ્ટેન્ટને કરી. તેમણે કહ્યું કે સ્ત્રી પોતે જ પોતાની અવનતિની ઊંડાઈને બરાબર સમજી શકે છે અને તેને ઊંચાઈએ લઈ જવાનું કામ પણ સ્ત્રીએ જ કરવાનું છે. એ જ અરસામાં ૧૮૬૫થી ૧૮૬૮ના સમયગાળામાં બ્રિટનમાં જ્હોન સ્ટુઅર્ટ મિલે સ્ત્રી કેળવણી, સ્ત્રીને મતદાન અને વારસાના હક્કના બિલ માટે મોટી લડત આપી હતી. તે વખતે જ ૧૮૬૯માં મેરી વોલ્સ્ટોન ક્રાફ્ટની કૃતિ ‘અ વિન્ડીકેશન ઓફ ધ રાઈટ્સ’ અને ૧૮૬૯માં જ જે.એસ.મીલની ‘ધ સબ્જેક્શન ઓફ વિમેન’ જેવી કૃતિઓમાં સ્ત્રીનું સમાજમાં આર્થિક, સામાજિક, સંસ્કૃતિક અને વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યના મુદ્દે શું સ્થાન છે તેની ઝીણવટપૂર્વકની ચર્ચા કરી. ૧૮૭૯માં નારીના બંધનોમાંથી મુક્તિની વાત નોર્વેમાં નાટ્યકાર ઈબ્સેને ‘A Doll’s House’ નાટકમાં કરી. ઘરનો ત્યાગ કરતી પત્ની નોરાને રોકવા પતિ તોરવાલ્ડ જુદા જુદા અનેક કારણો બતાવે છે. છેવટે તે નોરાને તેની પત્ની અને માતા તરીકેના કર્તવ્યની યાદ અપાવે છે. ત્યારે નોરા કહે છે – ‘મારી બીજી ફરજો પણ છે.’ ‘કઈ?’ ‘મારીજાત પ્રત્યેની.’ નારી હવે પોતાની આત્મ ઓળખ માટે સજ્જ થવા લાગી.

આમ જોવા જઈએ તો ૧૯૨૦પછી નારીવાદી આંદોલન થોડું નરમ પડી ગયું હતું. પણ પછી તરતના જ વર્ષોમાં ૧૯૨૯માં વર્જિનિયા વુલ્ફે ‘અ રૂમ ઓફ વન્સ ઓન’ માં પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રી સર્જનાત્મકતાની રૂંધામણ અને શોષણની અભિવ્યક્તિની મુદ્દાસર ચર્ચાઓ કરી. ૧૯૪૯માં ફ્રાન્સમાં

સિમોન દ બુવાની કૃતિ 'ધ સેકન્ડ સેક્સ' પ્રકાશિત થઈ. આ મહત્વના પુસ્તકમાં એ વાત પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો કે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ એ સામાજિકરણનું પરિણામ છે. અને તેથી સ્ત્રી-પુરુષને સમાન ગણી, સમાન હક્કની માંગણીનો અવાજ બુલંદ થયો. ૧૯૬૮માં અમેરિકન લેખિકા મેરી એલમનું પુસ્તક 'થિંકિંગ અબાઉટ વુમન' પ્રકાશિત થયું. જેમાં પુરુષ રચિત કૃતિમાંના સ્ત્રીના હીન પાત્રોની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ૧૯૬૯માં કેટ મલેટનું 'સેક્સ્યુઅલ પોલિટિકલ્સ' નામનું ખૂબ ક્રાંતિકારી પુસ્તક પ્રકાશિત થયું. આ પુસ્તકમાં મલેટે વ્યવસ્થિત રીતે ઊભી કરાયેલી સામાજિક સંસ્થાઓની ચર્ચા કરી છે જે પુરુષ પ્રાધાન્યને અને સ્ત્રીના ગૌણ દરજ્જાને ન્યાયી ઠેરવે છે. સમગ્રપણે સદી-દોઢ સદીના નારીવાદી આંદોલનના અને નારીવાદી સર્જનના સમયગાળાને શો વોલ્ટરના પુસ્તક '(A Literature of their own)' 'અ લિટરેચર ઓફ ધેર ઓન' માં નારી લેખનની પરંપરા અને ભિન્નતા સંદર્ભે ત્રણ મહત્વની સંજ્ઞાઓ પ્રયોજી છે.

ફેમિનિન તબક્કો (1920 થી 1949) (અનુકરણ)

પ્રારંભિક તબક્કામાં નારીલેખન પુરુષ લેખકની સમકક્ષ થવા મથે છે પણ દ્રષ્ટિકોણ લગભગ પુરુષનો જ રહે છે. આ તબક્કો એ લેખનના ક્ષેત્રમાં નારીને દિશા બતાવે છે. નવી સૂઝ આપે છે. વુલ્ફે પોતાના પુસ્તક 'અ રૂમ ઓફ વન્સ' માં નારીલેખન વિશેની લગભગ દરેક મુદ્દાની ચર્ચા કરી છે.

ફેમિનિસ્ટ તબક્કો – (1960 થી 1975) (વિદ્રોહ)

આ તબક્કામાં પુરુષ વિદ્રોહ – વિરોધનો સૂર તેની ચરમસીમાએ પહોંચ્યો હતો. આ તબક્કો નકારાત્મક હતો તે પુરુષ સત્તાનો વિરોધ એ જ મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. સ્ત્રીના પુરુષથી અલગ અસ્તિત્વનો કે તેની આગવી ઓળખનો મહિમા કરવામાં આવ્યો અને તેથી પુરુષની સત્તા અને આધિપત્ય સામેનો વિરોધ અને આક્રોશ પ્રકટ કરતું નારી સાહિત્ય સર્જાય છે. પુરુષપ્રધાન સમાજે જેના ખૂબ ગુણગાન ગાયા હતા તેવા પત્નીવ્રતા કે માતૃત્વની ભૂમિકાને બાજુએ મૂકી પોતાના વ્યક્તિ તરીકેના સ્થાનને મહત્વ મળે એવું આંદોલન અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

ફિમેલ-ગાયનોસેન્ટ્રીક તબક્કો (1979 થી અત્યાર સુધી) (આત્મ ઓળખ)

આ મહત્વના તબક્કામાં પોતાના જાતિગત ભેદનો અને સ્વ-અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી, હવે તેનું સમગ્ર ધ્યાન પુરુષ પરથી હટીને સ્ત્રી અને સ્ત્રીએ રચેલ સાહિત્યના અભ્યાસ પર કેન્દ્રિત થયું. આ

તબક્કામાં ભૂતકાળમાં પુરુષે કરેલ અન્યાયોની ફરિયાદને બદલે સ્ત્રીને, તેના મનને, તેના સર્જકત્વને સમજવાનો પ્રયત્ન થયો અને તેવા સાહિત્યનું સર્જન થવા લાગ્યું.

આ તો થઈ પશ્ચિમના નારી આંદોલનની વાત. પરંતુ ભારતમાં પણ નારી જાગરણની ઘટના (1914-41 વર્ષિનિયા વુલ્ફના લેખનકાળ દરમ્યાન) ઘટી ચૂકી હતી. મજાની વાત એ છે કે જેમ પશ્ચિમમાં નારીવિકાસ અને નારી ચેતના જે.એસ.મિલ જેવા પુરુષને કારણે અસ્તિત્વમાં આવી હતી તેમ ભારતમાં સ્ત્રી જાગૃતિ અને સ્ત્રી હક્ક માટે રાજા રામ મોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, દયાનંદ સરસ્વતી, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, મહાત્મા ફૂલે, કેશવચંદ્ર સેન, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિ કેશવ કર્વે અને મહાત્મા ગાંધીજી જેવા પુરુષોના સઘન પ્રયાસોને પરિણામે સ્ત્રીમાં જાગૃતિ, આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો. ભારતીય નારીવાદના પોતાના આગવા પ્રશ્નો હતા. પશ્ચિમ અને પૂર્વનો નારીવાદ, નારીશોષણ વિરુદ્ધની ઝુંબેશમાં અને નારી ઉત્કર્ષની વિચારણામાં સામ્ય ધરાવતો હોવા છતાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક સંદર્ભો ભિન્ન હોવાનેલીધે ભારતીય નારીવાદની પોતાની એક આગવી છબિ છે. ભારતમાં ધર્મનું પરિબળ દરેક ક્ષેત્રમાં અને દરેક તબક્કે પ્રભાવક રહ્યું છે. એ જોતાં ભારતીય નારીવાદને સમજવા માટે વૈદિક કાળથી આજ સુધી ધર્મએ જે ભાગ ભજવ્યો છે તેને નજરઅંદાજ કરી શકાય તેમ નથી.

વૈદિક કાળ દરમ્યાન નજર કરીએ તો સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાના ખ્યાલો પ્રચલિત હતા. સ્ત્રીનું સ્થાન પુરુષની સાથે કેન્દ્રમાં હતું. ભગવાન શિવનું અર્ધનારીશ્વરનું સ્વરૂપ તેનું પ્રતીક છે. ગાર્ગી કે મૈત્રેયી જેવી જ્ઞાનનિષ્ઠ અને તેજસ્વી સ્ત્રીઓને સમાજમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું હતું. આપણી પૌરાણિક કથાઓમાં સીતા, સાવિત્રી, દમયંતી, ગાંધારી, કુંતી, દ્રૌપદી જેવી સ્ત્રીઓની પોતાની એક આગવી ઓળખ હતી. છતાં આ કથાઓમાં પુરુષસત્તા અને પુરુષ આધિપત્યનો પ્રભાવ સતત છવાયેલો દેખાય છે. વાલ્મીકિએ સીતાનું સર્જન કર્યું, વ્યાસે દ્રૌપદીનું અને કાલિદાસે શકુન્તલાનું સર્જન કર્યું. પરંતુ છેવટે તો એ એક પુરુષ ચેતનના મનોજગતનું પરિણામ હતું. આપણે અહલ્યા, શકુન્તલા, દમયંતી કે સીતાની પૌરાણિક કથાઓ જોઈએ તો ચારેય કથાઓના કેન્દ્રમાં પુરુષ દ્વારા એક યા બીજી રીતે સ્ત્રીનો પરિત્યાગ છે. પછી ભલેને એમાં સમાધાન માટે જુદાજુદા નુસ્ખાઓ ગોઠવાયા હોય. ગૌતમ સાથે વિશ્વાસભંગનો, દુષ્યંત સાથે સ્મૃતિભંગનો, નળ સાથે કલિપ્રવેશનો અને રામ સાથે રાજધર્મનો પ્રપંચ છતાં પુરુષ સત્તાપૂર્વક સંપતિ હડસેલતા હોય એમ સ્ત્રીને હડસેલવાનો મુદ્દો ચારેય કથાના કેન્દ્રોમાં રહે છે. આમ પૌરાણિક અને ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં સ્ત્રીનું સ્થાન નિમ્ન કક્ષાએ પહોંચી

ગયું હતું. મનુસ્મૃતિના રચયિતા મનુએ સ્ત્રીઓ માટે અનેકાનેક નિયંત્રણો-નિયમો બનાવ્યા. મધ્યયુગમાં સ્ત્રી પોતાની શક્તિઓ અનેસામર્થ્યને ભૂલી જઈને સબળ અબળા બની ગઈ. મીરાં, લલ્લા, મુક્તા, આકા, જનાબાઈ જેવી આંગળીને વેઢે ગણાય એવી મહિલાઓએ સમાજના કુરિવાજોનો ખુલ્લો વિરોધ કરીને સ્ત્રી શક્તિનો પરિચય આપ્યો પણ તેની વ્યાપક સ્ત્રી સમાજ પરઅસર નહિવત જેવી.

આમ ભારતીય સંસ્કૃતિની વાત કરીએ તો સ્ત્રીની કાર્યો મંત્રી, કરણેસુ દાસી, ભોજનેષુ માતા, શયનેષુ રંભા એમ કહી તેના વિવિધ રૂપોની પ્રશંસા કરવામાં આવતી. તેને દેવી કે શક્તિ કહી નવાજવામાં આવતી. આથી સાહિત્યમાં આનો પડઘો સ્ત્રીના ચારિત્રલેખનમાં સતત પડઘાયા કરે છે. સાહિત્યમાં સ્ત્રી પતિવ્રતા, સતી, ગૃહલક્ષ્મી એટલે કે એક આદર્શમૂર્તિને અંકિત કરે છે. પ્રસ્તુત પેપરમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પુરુષ લેખક અને સ્ત્રી લેખકે સમાજમાં આવતા પરિવર્તનો સાથે નારી ચરિત્ર આલેખન કઈ રીતનું કર્યું છે તેને અવલોકવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

1866 માં ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી નવલકથા સાસુ-વહુની લડાઈમાં લેખક મહીપતરામ નીલકંઠે હિંદુ સમાજમાં વહુઓની અવદશાનું માર્મિક નિરૂપણ કર્યું છે. સાસુ દ્વારા વહુ પર અત્યાચાર થાય અને છેલ્લે તે મૃત્યુ પામે. એક સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન બને અને બીજી સ્ત્રી એવી ડાહી-ગુણિયલ કે બધું મૂંગા મોઢે સહ્યા જ કરે, એ કરુણાંતિકાનું આલેખન એ વખતના સમાજમાં વહુઓની માઠી દશા ઉદ્ધોષિત થાય છે.

ત્યાર પછી એ વખતે ખાસ્સી લોકપ્રિય એવી સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથામાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ કુમુદનું સર્જન કર્યું. આ પણ એક આદર્શ નારીપાત્ર – ચૂપચાપ વ્યથાને હૃદયમાં ભંડારી રાખતું, ત્યાગ, સેવા, સમર્પણના યજ્ઞમાં પોતાની ઈચ્છાઓ, લાગણીઓની બલિ ચઢાવતું પાત્ર. કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નની સંભાવના છતાં વિધવા વિવાહને લેખકે ટાળ્યો. આમાં લેખકની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પરંપરાગત માન્યતા પ્રતિબિંબિત થાય છે.

કનૈયાલાલ મુનશી આમ તો પોતાના સમય અને સમાજથી આગળ એવા આધુનિક વિચાર ધરાવનાર. તેથી તેમની નવલકથાના સ્ત્રીપાત્રો સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર, અવાજ ઉઠાવનાર, નિર્ભય, સ્વમાની બૌદ્ધિકક્ષમતા ધરાવનાર અને થોડાં ગર્વિષ્ઠ પણ ખરાં. છતાં આ સ્ત્રીપાત્રો કથાના અંતે નાયકને સમર્પિત થઈ જવામાં જ ધન્યતા અનુભવે છે. તેમની નવલકથાઓમાંની

પૃથ્વીવલ્લભની મૃણાલ, 'ગુજરાતનો નાથ' ની મંજરીના પાત્રોમાં આ વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે. મનુભાઈ પંચોળી, 'દર્શક' ની ખૂબ જાણીતી નવલકથા 'ઝેર તો પીધા જાણી જાણી' માં 'રોહિણી' નું નારીપાત્ર પણ આદર્શોને વરેલું છે. પુરુષ સર્જક કરેલું આ આલેખન સાચા અર્થમાં નારીને નિષ્ક્રિયતાની મૂર્તિમાં ફેરવી દે છે. સ્ત્રીની અસ્મિતાને આદર્શના અંચળા હેઠળ ઢાંકી, છેલ્લે તેને પરાધીનતા અર્પે છે. શક્ય છે કે લેખક પરંપરાગત સમાજના નિયમો, મૂલ્યોને ઉખેળવા માંગતો ન હોય. જે છે તે બધું બરાબર છે. એવી તેની પોતાની સમજણને વફાદાર રહે છે. 'આવું જ હોય' એવું તેણે સ્વીકારી લીધું છે અને તેના સ્ત્રીપાત્રો પણ તેને અનુસરે છે.

હા, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ કુમુદની સાથે કુસુમનું પાત્રાલેખન પણ કર્યું. જે નારીના વ્યક્તિત્વને ગૌરવ બક્ષતું સીમા ચિહ્નરૂપ ગણી શકાય. કુસુમના પાત્ર દ્વારા સ્ત્રીની પણ લગ્ન વિશેની પોતાની પસંદગી હોઈ શકે, તે વિશેના સ્વતંત્ર વિચાર હોઈ શકે, કુંવારા રહેવાનો નિર્ણય કરી શકે જેવો આધુનિક નારી મુક્તિનો સંદેશ સમાજમાં વહેતો થયો.

ત્યારપછી દ્વિરેફની ખેમી કે પન્નાલાલની જીવી પછાત સમાજમાંથી આવતા હોવા છતાં પોતાનું કૌવત પ્રકટ કરે છે. એ સમય દરમ્યાન જ જ્યંતિ દલાલની સવિતા, મેઘાણીની લાડકો રંડાપોવાળી 'ભાભી' અને અતિ આકરા, બીજાને ડારનારા નૃસિંહપ્રસાદની સામે માથું ઊંચકનારી શાંતિદા જેવી સ્ત્રીપાત્રોનું પણ સુંદર રીતે આલેખન થયું. મોહન પરમારની વાર્તા 'થળી' માં હરિજન કુટુંબની સ્ત્રી પોતાના શોષણનો વિરોધ કરે છે તે દર્શાવ્યું છે.

આ તો થઈ પુરુષ સર્જક દ્વારા રચાતા નારીપાત્રોની. પણ સ્ત્રી લેખિકાઓ દ્વારા પણ નારીપાત્રોનું આલેખન એક નવો ચીલો ચાતરે છે. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિનોદિની નીલકંઠ, લીલાવતી મુનશી, લાભુબેન મહેતાએ તેમની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીને થતા અન્યાયો, શોષણ અને ઉપેક્ષાને શબ્દબદ્ધ કર્યા છે. પણ છતાં એમના સ્ત્રીપાત્રો પિતૃસત્તાક સમાજની પરંપરાગત માન્યતા ધરાવતા આદર્શ નારીના છે. પુરુષને પડકારવાની માનસિકતા નહીં પણ સમાધાનનું વલણ ધરાવતી સ્ત્રીપાત્રો ઉજાગર થાય છે. કદાચ આ લેખિકાઓને જે રુઢિવાદી માળખામાં ઉછેર થયો હોય તેની અસર હોઈ શકે.

1968 માં કુન્દનિકા કાપડિયાની 'પરોઢ થતાં પહેલાં' નવલકથાની નાયિકા પણ જે આધુનિક અને શિક્ષિત હોવા છતાં જીવનમાં એક જ વાર પ્રેમ થઈ શકે એવી પરંપરાગત માન્યતાને તોડીને બહાર આવી શકતી નથી.

વર્ષા અડાલજાની નવલકથા 'મારે પણ એક ઘર હોય' માં નાયિકા લીનાની અંતિમ મંજીલ એટલે પિતૃ સમાજે ઊભા કરેલ આદર્શ મુજબનો પત્ની અને માતાની ભૂમિકામાં જ જીવન સાફલ્યનો અનુભવ. એક નવો ચીલો ચાતરી શકે તેમ હોવા છતાં વર્ષાબહેને પરંપરાગત વિચારોથી નાયિકાને વધુ સ્વતંત્ર થવાની છૂટ નથી આપી. વિનોદીની નીલકંઠની 'કદલીવન' માં સ્ત્રીજીવનની સમસ્યાઓ, પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલા કુરિવાજો સામે સુધારાવાદી પવનનું ચિત્રણ છે.

1984 માં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીની વ્યક્તિગત અસ્મિતાને વાચા આપતી કુન્દનિકા કાપડિયાની 'સાત પગલા આકાશમાં' નવલકથાએ નારીવાદના વિચારને રજૂ કરવાની પહેલ કરી. આ પુસ્તક પ્રગટ થયું ત્યારે ખરેખર તો એક સામાન્ય, મધ્યમવર્ગીય ગૃહિણી સુધી નારીવાદનો ખ્યાલ પહોંચ્યો ન હતો. એવા સમયે આ લાક્ષણિક ગુજરાતી નારીપણાની પ્રતીકસમી વસુધાના પાત્રમાં, તેને પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાયું. આ ખૂબ ચર્ચાસ્પદ નાયિકાપ્રધાન નવલકથાએ સ્ત્રીના દ્રષ્ટિબિંદુનેલઈને અમાપ સામાજિક જાગૃતિ ઉભી કરી. વસુધાના નિવૃત્તિ વિશેના આદર્શો દરેક ભારતીય સ્ત્રીની ઘરના રોજિંદા, એકધારા ચંત્રવત કામો અને એકધારી સામાજિક જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થવાની છૂપી ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે. વસુધાના પ્રશ્નો એ ખરેખર તો દરેક સ્ત્રીના અવ્યક્ત પ્રશ્નોનો પડઘો છે. તેમની અંગત સમસ્યાઓ, વેદનાને વૈશ્વિક સ્વરૂપે વસુધાના પાત્ર દ્વારા વાચા મળે છે. અને તેથી જ સ્ત્રી વાચકોને વસુધાનું પાત્ર પરિચિત જ નહિ પણ આશ્વાસનરૂપ લાગે છે. આ નવલકથાએ કુટુંબને સ્ત્રી-પુરુષના લગ્નજીવનને નવી દ્રષ્ટિથી જોવાની ફરજ પાડી. સ્ત્રીને પણ પોતાની રીતે જીવવા કુટુંબમાં જગ્યા (space) આપવી પડે ! આ નવલકથાથી પરંપરાગત સમાજને એક જબરદસ્ત ધક્કો લાગ્યો. સ્ત્રી માટે સ્વતંત્રતાની જે વાતો અહીં રજૂ કરવામાં આવી તે કદાચ બધી જ વ્યવહારમાં શક્ય ન બને. પણ એક વાત ચોક્કસ કે સ્ત્રી પોતાની જાત માટે વધુ સચેત અને જાગૃત થઈ.

1982 માં પ્રગટ થયેલી ઈલા આરબ મહેતાની બત્રીસ પૂતળીની વેદનામાં સ્ત્રીમુક્તિની ઝંખનાને અત્યંત કલાત્મકતાથી વ્યક્ત કરાઈ છે. પુરુષપ્રધાન સમાજ વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીનો એક મનુષ્ય તરીકે સ્વીકાર થતો નથી. અસ્વીકારની આ વેદનાને લેખિકાએ પચ્ચીસ જેટલા સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા આકારિત

કરેલી છે. નારી સુધારણાના વિવિધ સંકેતો લેખિકાએ અસરકારક રીતે રજૂ કર્યા છે. તેમની બીજી વાર્તા ‘પાંખ’ પણ આ વાતને ઉદ્ધોષિત કરે છે.

1988 માં ધીરુબહેન પટેલની નવલકથા ‘કાદમ્બરીની માં’ ‘સાસુ’ ની નવી વ્યાખ્યા લઈને આવે છે. પરંપરાગત સામાજિક માળખામાં સાસુને શંકાની નજરે જ જોવાય. પણ આ નવલકથા બે સ્ત્રી વચ્ચે જો લાગણી અને સમજણના સંબંધ વિકસે તો કેટલાય પ્રશ્નનું સમાધાન મળી જાય તેની રજૂઆત સુંદર રીતે થઈ છે. તેમની બીજી નવલકથા ‘શીમળાનાં ફૂલ’ ની રત્ના અન્યાય સામે આક્રોશ વ્યક્ત કરે છે. વાત છેક ગૃહત્યાગ સુધી પહોંચે છે. પણ અંતમાં તેને ઘરે પાછી ફરતી બતાવી છે. પરંપરાગત સમાજની સ્ત્રી પોતાને નહિ પરંતુ સમગ્ર કુટુંબને ધ્યાનમાં રાખી નિર્ણયો લે છે. કુટુંબનું હિત તેની પ્રાથમિકતા બને છે.

સરોજ પાઠકની ‘સારિકા પિંજરસ્થા’ વાર્તામાં પોતાના વ્યક્તિત્વના અનાદરનું અને જન્મથી મૃત્યુ સુધી પરોક્ષ રીતે પિંજરામાં પૂરાયેલી નારીનું કડુણ આલેખન છે. જે નારીમુક્તિના ઘોષ તરફ દિશા ચીંધે છે. હિમાંશી શેલતની વાર્તા ‘બળતરીના બીજ’, ‘અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં’, ‘અકબંધ’, ‘સુવર્ણ ફળ’ માં નારીવાદી દ્રષ્ટિ ઘોષણારૂપે નહિ પણ સૂક્ષ્મ રીતે નિરૂપિત થઈ છે.

બિંદુબેન ભટ્ટની લઘુનવલ ‘મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી’ અને સુવર્ણાની વાર્તા ‘તો તો કેવું સારું’ માં લેસ્બિયન સંબંધોનું વિષયવસ્તુ ખૂબ હિંમતભેર લઈ આવ્યા છે. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ધીરુબેન પટેલ, કુન્દનિકા કાપડિયા, વર્ષા અડાલજા, ઈલા આરબ મહેતા, સરોજ પાઠક, હિમાંશી શેલત, સ્ત્રી સર્જકોના લેખનમાં હવે કેન્દ્ર બદલાયું છે. પુરુષ તરફનો આક્રોશ અને આક્રમકતા સ્પષ્ટપણે અથવા તો ગર્ભિત રીતે આલેખાયા છે.

આટલી નવલકથામાં સ્ત્રીઓનું ચિત્રણ જોયા પછી એવું કહી શકાય કે આધુનિક એકવીસમી સદીના પ્રશ્નો, સમસ્યા થોડાં જુદાં છે. સતીપ્રથા, બાળલગ્નો, વિધવાની અવદશા અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આજે પણ છે જ. પણ હવે ભૂણહત્યા, બળાત્કાર, મારપીટ, દહેજપ્રથા વગેરેની સાથે સ્ત્રીના આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા માટે સ્ત્રી ઝઝૂમે છે. ઉચ્ચ-મધ્યમવર્ગની શહેરી શિક્ષિત સ્ત્રીઓની સમસ્યા, સંઘર્ષ, અવગણના હવે છાના રહ્યા નથી. આ બધાને લીધે તાણ અને દ્વિધા અનુભવતી સ્ત્રીનું સર્જકો દ્વારા સાહિત્યકૃતિમાં આલેખન થાય તે જરૂરી છે. સ્ત્રીની જેમ બોલવું અને સ્ત્રી હોઈને બોલવું એ બે વચ્ચે મોટો ભેદ છે. તેથી જ સ્ત્રી લેખિકા દ્વારા લખાયેલી નવલકથામાં સ્ત્રી ને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં રજૂ

કરાઈ છે. આ સ્ત્રીચરિત્રો સજાગ અને સચેત છે. કોઈ તેનો લાભ ન ઉઠાવી જાય તે માટે સાવધ છે. પુરુષશાસિત સમાજ સામે વિદ્રોહ છે છતાં પરંપરા સાથે અનુબંધ પણ છે. અત્યાર સુધી રચાયેલા સાહિત્ય પર નજર ફેરવતા એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રી માટે ત્યાગ, સહનશીલતા, સમર્પણ જેવા શબ્દો જૂના થઈ ગયા છે. સ્ત્રીને આદર્શ કે કલ્પનામૂર્તિ તરીકે નહિ પણ એક સ્ત્રી તરીકે જ જોવી ઘટે.

નારીચેતના અને નારી જાગૃતિના પરિણામો સાહિત્યમાં હવે દેખાવા લાગ્યા છે. આવનારો સમય ઘણી બધી રીતે નીર-ક્ષીરનો વિવેક કરીને યોગ્ય સંદર્ભમાં નારીનું ખરું સ્વરૂપ અને તેનું સામાજિક સ્થાન પ્રગટાવી રહેશે તેમાં કોઈ શંકા નથી. એટલે કે આપણને શ્રદ્ધા રાખવાના ભરપૂર કારણો છે

નારીવાદ : નવા અવતારે:

1962થી 1975ના ગાળાના 'રેડિકલ' નારીવાદનું કેન્દ્ર પુરુષ રહ્યો હતો. આ પ્રકારનો નારીવાદ પિતૃસત્તાકોએ સ્ત્રીને કરેલ સતત અન્યાય તથા શોષણના આક્રોશ પર રચાયેલ હતો. એવા અન્યાયી પિતૃસત્તાકનો અસ્વીકાર, વિરોધ તથા તેને પરાસ્ત કરવાની વાત 'રેડિકલ ફેમિનિસ્ટ' કરતા. પરંતુ તેની સાથોસાથ તેઓ સમાનતાના સિદ્ધાંતને આગળ કરીને સ્ત્રીને 'પુરુષ સમોવડી' બનાવવાની હોડમાં પણ હતા. સમાનતાના સિદ્ધાંત પર મંડાયેલ આવા ફેમિનિસ્ટનું સ્વપ્ન હતું પુરુષ જેવા બનવું. ટૂંકમાં પુરુષસત્તાકો સાથેની રેસ માટે સ્ત્રી-સહજ આચાર, વિચાર, વાણી, વ્યવહાર ત્યજીને પિતૃસત્તાકોનો પરિવેષ તથા પોલિટિક્સ અપનાવવા, અને આમ કરીને પુરુષ જેવા બનવું, તેના જેવા જ શક્તિશાળી અને સત્તાશાળી બનવું તે તેમનું લક્ષ્ય હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીવાદની ચર્ચા અદ્યતન કાળમાં આપણે કરીએ, પરંતુ તેનું આલેખન- ગાન- રજૂઆત તો મધ્યકાલીન સાહિત્યથી જોવા મળે છે. એ નારીવાદની અભિવ્યક્તિ સાહિત્યમાં બે રીતે થઈ છે: (૧) નારી દ્વારા નારીનું ચિત્રણ, અને (૨) પુરુષ દ્વારા નારીનું આલેખન.

આજે ૨૦૨૧ની વાત કરીએ તો પણ સ્ત્રીની સ્થિતિમાં સંપૂર્ણ પણે સુધારો થઈ ગયો નથી. આજે પણ સ્ત્રીની સમસ્યાઓ – પ્રશ્નોનું સમાધાન થવું બાકી છે. પરંતુ એ વાત નોંધવી પડશે કે સ્ત્રીનું જાહેરના સ્થળે, અભ્યાસના સ્થળે તેનું રક્ષણ જરૂર થયું છે. તથા સ્ત્રીશિક્ષણના દરમાં પણ વધારો થયો છે પણ એના નિજી જીવનમાં ઘણો સુધારો બાકી છે. અને જો આ રીતે સ્ત્રીઓ પોતાની રીતે પગભર થતી જાય અને શિક્ષણ મેળવતી થાય તો ઘણુંબધું પરિવર્તન શક્ય છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. ફેમિનિઝમ, નારીવાદની સુસ્પષ્ટ વિભાવના – રંજના હરીશ, ઉદ્દેશ – 1999.
2. પોતાનો ઓરડો – રંજના હરીશ, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન – 1999
3. સાત પગલા આકાશમાં – કુન્દનિકા કાપડિયા, અશોક પ્રકાશન અમદાવાદ
4. અસ્મિતા પર્વ – અનિલા દલાલ, બિંદુ ભટ્ટ – આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિ (જૂનાગઢ)
5. બત્રીસ પૂતળીની વેદના – મહેતા ઈલા આરબ – આર.શેઠ એન્ડ કંપની – 1992
6. સાચી ઓળખ – મીરા ભટ્ટ – પરમ પ્રકાશન ભાવનગર
7. નિજી આકાશ – રંજના હરીશ – ગુર્જર પ્રકાશન 1998

પર્યાવરણ તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય.

પ્રા.ડો.કીર્તિદા બંસીલાલ વ્યાસ.

સંસ્કૃત વિભાગ

શેઠ એસ.વી આર્ટસ & કોમર્સ કોલેજમાંડવી (કરછ).

પર્યાવરણ શબ્દ નો વ્યુત્પત્તિપરક અર્થ- ચારિ તરફથી આવરણ-આવૃત થયેલ. એટલે કે ચરાચર જડ-ચેતન ભૌતિક જગત આપણી આજુબાજુ વ્યક્ત જોઈએ છે તે પર્યાવરણ. પૃથ્વીપર સ્થિત જળ નદી, ઝરણા, સરોવર, વન ઉપવન, પુષ્પ વૃક્ષ પક્ષી, નક્ષત્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે બધા તત્ત્વો પર્યાવરણ નાં અંગ છે. આપણાં પ્રાચીન સંસ્કૃત માં પ્રકૃતિ સંરક્ષણની ચિરંતન ધારા આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ માં જોવા મળે છે.

ઋગ્વેદ માં ન: સૂર્યસ્ય સન્દ્શે માયુયો થા(ઋગ્વેદ 2/૩૩/1)

બધી પ્રાકૃતિક શક્તિ ઓને દેવતા સ્વરૂપ મનાયા છે ઉર્જા ના અપરિમિત સ્ત્રોત ને દેવતા મનાય છે સૂર્યદેવોભવા' સૂર્ય ને સ્થાવર જંગમ ની આત્મા કહ્યો છે. સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષ્ચ(ઋગ્વેદ ૧/૧૧૬/૨) સૂર્ય બધા પ્રાણીઓ વનસ્પતિઓ અને જીવન નો સંચાર કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ માં જળ ને પણ દેવતા માનવામાં આવે છે સરિતા ઓને જીવનદાયિની ગણી છે. માનવ કલ્યાણ માટે શુદ્ધ જળ ખૂબ જરૂરી છે. આપોહિષ્ઠામયો ભુવસ્તા ન ઉજે દધાતના મહે રણાય ચક્ષસે(ઋગ્વેદ ૧૦/૭/૧) આજે આપણે શુદ્ધ જળનું મહત્વ સમજીએ છીએ આજના યુગ માં જળપ્રદૂષણ ની સમસ્યા વિકટ બનતી જાય છે નદી જળાશયોમાં અશુદ્ધિ ઠલાવાય છે જે સજીવો માટે પર્યાવરણ માટે આફત રૂપ બની છે. પ્રકૃતિનાં મહત્વ પૂર્ણ તત્ત્વ વાયુ જે પ્રાણ શરીર માં શ્વાસ બનીને નિવાસ કરે છે. વેદોમાં ઉપનિષદોમાં વાયુમાં દૈવીય શક્તિ ની માન્યતા રહેલી છે.

આવાત વાહિ ભેષજ વિવાત્ વાહિ યદ્રયઃ|

ત્વં હિ વિશ્વ ભેષજો દેવનાં દૂત ઈયસે|| ઋગ્વેદ ૧૩||

અથર્વ વેદ માં કહેવાયું છે કે વાયુમાં રોગાણુ કે કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કૃમિ અનેક પ્રકારના રોગો ને ઉત્પન્ન કરે છે તેનો નાશા કરવો જોઈએ.

इन्द्रस्य या मही दुषत्क्रिमो विश्वस्य तहणी तया पिनशमि संक्रिमिन्द्रषदा खल्वौ इव || (अ. ૨|૩૧|૪). ઉગતો અને આથમતો સૂર્ય પોતાની કિરણો થી ભૂમિ પરનાં કિરણો નો નાશ કરે.

उधन्नादित्य क्रिमीन् हन्तु निमोचन हन्तु रश्मिभि चे अन्तः क्रिमीयो गवि|(अ . 2/ ૩૨/ ૧) વૃક્ષ પર્યાવરણ-પવિત્રી કરણ નું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન ગણાય વૃક્ષો અને જન જીવન નાં પ્રાણ સ્ત્રોત મનાયા છે વૃક્ષ અને વનસ્પતિઓ ઓક્સિજન છોડે છે અને પ્રદુષિત વાયુ ગ્રહણ કરે છે છતાં પણ

આજે આપણે વૃક્ષોને ઓછા થતા જોઈએ છે ત્યારે પર્યાવરણ ની વિનાશક પ્રવૃત્તિ વૃક્ષ છેદન બંધ થવા જોઈએ અને વધુને વધુ વૃક્ષો માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

યજ્ઞ અને હવનથી રોગણુંઓ નષ્ટ થવાથી યજ્ઞ દીર્ઘાયુ આપતા વેદમાં પર્યાવરણ સંબંધી સંતુલન બનાવવામાં પર્યાવરણમાં શાંતિ સથાપિત કરવા માટે પ્રાર્થના છે.

ધૌં શાન્તિરન્તરિક્ષ શાન્તિ પૃથિવી શાન્તિરાપ: શાન્તિરોષધય શાન્તિ:|

વનસ્પતય: શાન્તિર્વિશ્વેદેવા શાન્તિ બ્રહ્મ શાન્તિ સર્વ શાન્તિ:

શાન્તિ રેવ શાન્તિ: સામા શાન્તિરેધિ: || યર્જુ. ૩૭. ૧૭

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય પર્યાવરણનો આધાર-સ્તભ છે.

વેદોની જળ, વાયુ, સુર્ય, સોમ, પૃથિવી, આકાશ વગેરેની સ્તુતિ આરણ્યક ઉપનિષદોની ઉપદેશાત્મક કથાઓ રામાયણનાં ઋષિઓનો આશ્રમ રામનાં વનવાસનાં ચૌદવર્ષ,કાલિદાસ, ભવભૂતિ શ્રીહર્ષ, બાણભદ્ર જયદેવ વગેરેની કૃતિઓમાં પ્રકૃતિમાં વણાયેલાં તાણાવાણા વગેરેમાં પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિ - પર્યાવરણ થાય છે.

આજે પ્રદુષિત થતાં વિશ્વને પર્યાવરણના સત્તચિત્તએમં આનન્દમય સ્વરૂપના દિગ્દર્શનની આવશ્યકતા છે. સંસ્કૃત કવિ સંપૂર્ણ જડ-ચેતનમાં એક જ ચેતનત્ય ને જુએ છે.

વેદમાં જ્યાં જળ,વાયુ,અગ્નિ,ઉષા,પર્જન્ય વગેરે પ્રકૃતિક તત્ત્વોની સ્મૃતિઓ છે ત્યાં સોમને મુખ્ય સ્થાન અપવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં નવમું મંડળ સોમ દેવતાને અર્પિત કરેલ છે. મંડૂક સુક્ત ઋગ્વેદનો અંશ છે. ગાયને માતા માનીને પૂજા કરવામાં આવે છે. શેષનાગ પૃથ્વી ધારણ કરે છે નાગ શિવના વૃક્ષ સ્થળ પર સ્થાન ધરાવે છે. હંસ, મયૂર, સિંહ, વૃષભ, મૂષક દેવતાઓનાં વાહન છે. ગણેશ એવં હનુમાન મુખ્ય દેવતા છે. વડ, લીમડો, પીપળો, કેળ, બિલ્વવૃક્ષ વગેરેની પૂજા થાય છે. ગંગા, યમુના, નર્મદા આદિની પૂજા થાય છે. ગોવર્ધન પર્વત ની પરિક્રમા પુણ્ય કાર્ય છે. વિશ્વ વિખ્યાત મંદિર બદ્રીનાથ, કેદારનાથ, અમરનાથ, વૈષ્ણોદેવી દેલવાડા, જૈન મંદિર વગેરે માનવના પ્રકૃતિ સાથેના અતૂટ સંબંધ છે. માનવજીવન માટે પશુપંખી પ્રાણી વનસ્પતિ ઓષધિ પર્વત નદી અનિવાર્ય છે. જે આપણા શાસ્ત્રો દ્વારા અનુષ્ઠાવોથી જોડાયા છે.

ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્કિન્ચ જગત્યાં જગત્|

તેન ત્યક્તેન ભુજ્જીથા મા ગૃધ: કસ્યસ્વિદ્ધનંમ્|| (ઈશાવાઓ પનિષદ ૧)

પ્રત્યેક કાર્ય, ઉત્સવ વગેરેના પ્રારંભમાં ઇશ્વર વંદના અને તેની પૂર્ણાહુતિ પર ઐંધૌ: શાન્તિ રન્તરિક્ષશાન્તિ: પૃથિવી શાન્તિ રાપ: શાન્તિરોષધય:

શાન્તિ:| વનસ્પતય: શાન્તિ વિશ્વેદેવા: શાન્તિ બ્રહ્મ શાન્તિ: સર્વ શાન્તિ:

शान्ति रेव सा मा शान्ति रेधि । ॐ शान्तिः शान्तिः ॥ (यजुर्वेद ३६ ,१७ ब्रह्मवर्चस शान्तिकुञ्ज हरिद्वारा)पाठ करवानी परंपरा प्रकृति साथे मानवना संबंधीना विषयमां वैदिक ऋषिओना गहन अनुभवी एवं ज्ञातनी स्पष्ट संकेत आपे छे.

श्रीमद भगवद गीतामां कहु छे :

अन्नाद्र_भवन्ति भूतानि षजन्त्यिदनन्द संभवः।

यज्ञाद्_भवति पर्जन्यः यज्ञ कर्मसमुदभवः॥ (श्रीमद भगवद गीतामां.३.१४)

आपणा कर्म श्रेष्ठ हशे तो ज आपणे श्रेष्ठाना अधिकारी बनी शकीशु :नहिकल्याणकृत कश्चतदुर्गति तात गच्छति।(भ.गी.६.४०) आपणा धर्म शास्त्र पुराण निरंतर पर्यावरण प्रत्ये आपणने सावधान करता आव्या छे. मनुस्मृति निर्देश करे छे के गामनी सीमा तणाव, कुवा,तेमज वृक्षा रोपण अवश्य थवुं जोधये(मनु स्मृति ८.२३७.४५-तु संस्कारीपुस्तक मंदिर मथुरा)जे ज्वहिंसा करेछे कुवा तणावअनेउधानो ने प्रदुषित करेछे तेने नरकावानी मान्या छे (पुध पुराण लुमि भंडपड .७-८) स्कन्दपुराणमांवृक्ष छोड छेदन निंदनीय कृत्यगणायछे (स्कन्द पुराणमां २०-८३) आपणोउद्देश समाज सेवामाटे थवो जोधये आपणोप्रार्थीये: सहनाववतु । सहुनै भुनक्तु सहुवीर्य करवा वहे। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ (कठोपनिषद शांतिमंत्र)

प्रकृति मांविधमान बधा ज्वजंतु वृक्षछोड,दश्य अदश्य पदार्थ अने शकितओ तेनीविविधतामांसंपूर्णतानुंप्रतिकछे अने तेनामिलनथीयरायर जगतनीस्कृष्टि थछे.जो अकने पण क्षति पहोये तो सृष्टि नुं नैसगिकियङ्ग भंडित थछ जाय.अने आ पूर्णतानास्वरूप ने आपणे प्रार्थीये:

पूर्णमिद्रं पूर्णमदः पूर्णात्पूर्णमुद्च्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यते॥....

संदर्भग्रंथ.

ऋग्वेद

अथर्ववेद

यजुर्वेद

इशावास्य उपनिषद्

श्रीमद भगवद्गीता,

पद्मपुराण,

स्कन्दपुराण, कठोपनिषद.

ભારતમાં બાળ મજૂરીની સમસ્યા અને તેના ઉકેલનો એક અભ્યાસ

ડૉ. જીજ્ઞેષ ભીમજીભાઈ તાળા

આસી. પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય વિભાગ

કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ-કચ્છ

ટુંકસાર:

આપણે આપણા બાળકને જેટલો પ્રેમ અને લાગણી આપીએ છીએ તેટલા જ પ્રેમ અને લાગણીનો અધિકારી સમાજનો દરેક માણસ છે. પ્રત્યેક બાળકને સમાજની અમૂલ્ય માનવ સંપત્તિ છે. આથી બાળકોમા રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓના વિકાસ માટે જરૂરી અને અનુકૂળ વાતાવરણ અને તકો પૂરી પાડવાની પ્રત્યેક સમાજ પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. બાલ્યકાળમાં વ્યક્તિને શાળા અને રમતનું મેદાન છોડીને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં જોડાવા માટે મજબૂર થવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ બાળકોના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક વિકાસમાં અવરોધરૂપ બને છે. એક બાજુ એમ કહેવું કે બાળકોમા પ્રભુનો વાસ છે, પરંતુ બીજી બાજુ એ જ બાળકને કુમળી વયે થકવી નાખનારા કામ કરવા મજબૂર બનવું પડે છે. બાળકોને બાળપણ દરમિયાન રમત-ગમત માટે મોકળાશ તથા પૂરતી તકો આપવાની જવાબદારી સરકારની અને સમાજની છે. બાળકના સહજ વિકાસને અટકાવનાર અને શોષણ કરનાર બાળ મજૂરની પ્રથા કલંકરૂપ છે તેને અટકાવવા માટે કાયદા ઉપરાંત સમગ્ર સમાજના સહકાર તેમજ જાગૃતિની અનિવાર્યતા છે.

અહિં બાળકને જ્યારે પોતાના જીવનનો અમુલ્ય સમયગાળો એટલે કે બાળપણને મજૂરી જેવા કામકાજમાં વિતાવે છે ત્યારે તેના માનસ પર થનારી અસરો તથા સમાજમાં બાળ મજૂરીને એક સમસ્યા તરીકે વર્ણવવાનો પ્રયાસ સંશોધકે કરેલ છે.

અગત્યના શબ્દો :બાળક, મજૂર, બાળ મજૂર

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બાળકને ભગવાનનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. ભગવાનનું મોહક સ્વરૂપ બાલ કનૈયાનું છે. કનૈયાના ગોકુલ વૃંદાવનમાં ખુશ ખુશાલ બાળપણ મળ્યાના પ્રસંગો અને વર્ણનો આપણી જાણમાં છે, તેવો જ આનંદ દરેક બાળકને મળે તે અર્વાચીન અને સ્વતંત્ર ભારતનો આદર્શ છે. આપણા બધારાણમાં અનુચ્છેદ ૨૩, ૨૪માં કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર બાળકોના અધિકારોની સુરક્ષા કરવાની જરૂરિયાત સ્વિકારવામાં આવી છે.

અયોગ્ય અને હાનીકારક કાર્યો ના છૂટકે કરવા પડતા હોય છે, તેના માટે ગરીબી, બિમારી, અજ્ઞાનતા, મજબૂરી જવાબદાર હોય છે. મુશ્કેલીમાં માતા-પિતા છૂટકારો મેળવવા સહેલા રસ્તા અપનાવે છે. ભાગવા- રમવાના દિવસોમાં બાળકને પ્રતિકુળ સંજોગોમાં કામ કરવા પ્રેરે છે. બાળ મજૂર (પ્રતિબંધ અને નિયમન) ધારા ૧૯૮૬ હેઠળ જેણે ૧૪ વર્ષ ઉંમર પૂરી કરી નથી તેવી રોકવામાં આવેલી વ્યક્તિ બાળ મજૂર કહેવાય. આ કાયદા પ્રમાણે બાળ મજૂરીએ ગુનો છે જેમા બાળકને કામ પર રાખનાર વ્યક્તિ ગુનેગાર ગણાય છે. બાળ મજૂર બાળક ગુનેગાર નથી પણ તે શોષણ સહન કરનાર નિર્દોષ બાળક છે જેના માટે આપણા હૃદયમાં સંવેદના પ્રગટવી જોઈએ.

બાળ મજૂરીના કારણો

∴ ગરીબી :

બાળ મજૂરીનું સૌ પ્રથમ કારણ ગરીબી છે કુટુંબમાં જ્યારે કમાનાર સભ્યો ઓછા હોય અને સમગ્ર કુટુંબના ભરણ પોષણની જવાબદારી પુરી થઈ શકતી ના હોય તો બાળકોને બાળ મજૂરી માટે મોકલવામાં આવે છે અને આ કારણને લીધે બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ અટકી જાય છે.

∴ નિરક્ષરતા :

ગરીબી અને નિરક્ષરતા એ બે ભેગા થાય એટલે એની સાથે બીજા ઘણા દુષણો ચાલ્યા આવે છે. ભારતમાં જેમ વ્યાપક ગરીબી છે એમ પુષ્કળ નિરક્ષરતા પણ છે. ૨૦૨૦ના સત્તાવાર આંકડા મુજબ કુલ શિક્ષણ દર ૭૭.૭% છે. એટલેકે દેશમાં હજુ પણ ૨૨% જેટલા લોકો નિરક્ષર છે. સ્ત્રીઓની નિરક્ષરતાનો જુદો વિચાર કરીએ તો આ આંક હજુ પણ ઉચો જાય તેમ છે.

∴ ઝડપી વસતી વૃદ્ધિ :

ભારતમાં વસતીનું કદ અત્યંત ઝડપથી વધી રહ્યું છે. ઝડપી વસતી વૃદ્ધિએ ગરીબી, બેકારી અને નિરક્ષરતામાં વધારો કર્યો છે અને ગરીબી, બેકારી તથા નિરક્ષરતામાં વધારો થતા બાળમજૂરીની સમસ્યા તીવ્ર બની છે. ભારતમાં વાર્ષિક લગભગ ૨થી ૨.૫%ના દરે વસતી વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. ૧૯૨૧થી તીવ્ર રીતે વસતી વધતી રહી છે. ભારતને સ્વતંત્રતા મળી ત્યારે વસતી લગભગ ૩૬ કરોડ હતી. ૫૦ વર્ષના સમયગાળામાં વસતીના કદમાં અઢી ગણા કરતા વધુ વૃદ્ધિ થઈ છે. ૧૯૯૧માં ૮૯ કરોડ હતી જે ૨૦૦૦માં ૧૦૦ કરોડ સુધી પહોંચી ગઈ અને ૨૦૨૧માં લગભગ ૧૩૫ કરોડ સુધી પહોંચી છે.

∴ મોટા કદના કુટુંબો :

ભારતીય સમાજમાં પ્રાચીન કાળથી સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા પ્રચલિત રહી છે. વર્તમાન સમયમાં શહેરીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ, શિક્ષણ, લોકશાહી અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના વિકસેલા મૂલ્યો વગેરેના પ્રભાવના કારણે સંયુક્ત કુટુંબો તૂટીને વિભક્ત કુટુંબોનું પ્રાધાન્ય વધવા લાગ્યું છે.

ગામડાઓમાં સંયુક્ત કુટુંબો સંપૂર્ણપણે અકબંધ રહ્યા છે એવું પણ નથી, ત્યાં પણ સંયુક્ત કુટુંબોમાંથી વિભક્ત કુટુંબ રચાવા લાગ્યા છે. ગ્રામીણ ગરીબ કુટુંબોમાં બાળકોની સંખ્યા વધુ હોવાથી અહીં કુટુંબના વિભક્ત હોવા છતાં મોટું કુટુંબ દેખાય છે. કુટુંબના સભ્યોની સંખ્યા વધુ છે અને કમાનાર એક જ હોય છે. ઘરના સભ્યોના ભરણ-પોષણ માટે વધુ પૈસાની જરૂર પડે છે. આમ તેઓ પોતાના બાળકોને ભણાવવાની જગ્યાએ કામ કરવા મોકલે છે અને બાળ મજૂરી જન્મે છે.

∴ કુટુંબના કમાતા સભ્યનું મૃત્યુ :

કુટુંબમાં કમાતા સભ્યનું આકસ્મિક મૃત્યુ થાય અન્ય કોઈ પુખ્ત સભ્ય કમાનાર ન હોય, આવકનું બીજું કોઈ સાધન ન હોય તો કુટુંબના ભરણ પોષણ માટે બાળકોને નોકરીએ લગાડવાની જરૂરિયાત ઉભી થાય છે. કેટલીક વખત આવા સંજોગોમાં શાળામાં ભણતા બાળકોને શાળા છોડીને પણ નોકરી ઘંઘામાં જોડવું પડે છે. જોકે આવા કિસ્સાઓ ઓછા બનતા હોય છે અને તે પણ ગરીબી કુટુંબ તથા થોડા પ્રમાણમાં લોઅર મિડલ ક્લાસમાં બને છે. મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિ સરકારી નોકર હોય તો પેન્શન વગેરેના લાભોને કારણે બાળકોને શાળા છોડીને નોકરી કરવી પડતી નથી.

ભારતના રાજ્યોમાં બાળ મજૂરોનું પ્રમાણ :

ભારત અનેક પ્રકારની સામાજિક અને આર્થિક વિવિધતા ધરાવતો એક દેશ છે. ભારતના કેન્દ્ર સરકારના શ્રમ સચિવ શ્રી અપૂર્વ ચંદ્રાનો અંદાજ છે કે ભારતમા લગભગ એક કરોડ અને એક લાખ બાળકો બાળ મજૂરી કરે છે. જે પૈકિ ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં બાળ મજૂરોની સંખ્યા સૌથી વધુ છે.

બાળમજૂરીની બાળકો પણ અસર :**::: જીવનમાંથી રસ અને આનંદ લુપ્ત થવો :**

કુમળી વયના બાળકોને પૈસા કમાવવા માટે કામ પર ધકેલી દેવા એ તેમના જીવનનો રસ અને આનંદ છીનવી લેવા બરાબર છે. કાચી ઉંમરે કામ કરવાના કારણે બાળકો થાક અને કંટાળો અનુભવાય છે. કામ તેને સજા જેવું લાગે છે. વેતનીય આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવીએ પુખ્ત વયના માણસોની ભૂમિકા છે. બાળકોના શરીર અને મનનો હજી પૂરતો વિકાસ થયો હોતો નથી. પરંતુ કુટુંબની ગરીબીમાં મા-બાપના દબાણ અને પોતાની આવશ્યકતાઓ સંતોષવા માટે લાચારીથી કામ કરવા જવું પડે છે.

::: જીવનનો હેતુ ગુમાવી દેવો :

માણસનું જીવન અર્થસભર હોય તો જ તેને જીવન માણવા જેવું લાગે છે. જ્યારે બાળ મજૂરોની બાબતમાં એવું જોવા મળે છે કે માત્ર પૈસા માટે તેઓ પોતાનું જીવન ગુમાવી બેસે છે. દિલ્હી રેલવે સ્ટેશન પાછળની એક ખુલ્લી ઝુપડીમા તેના કુટુંબ સાથે રહેતી ૧૨ વર્ષની ઉંમરની સીમાની લાઈફ સ્ટોરમા પસાર થાય છે, આ છોકરી ૬થી ૭ ક્લાક ચીજ વસ્તુઓનું વેચાણ કરીને માત્ર ૮ રૂપિયા મેળવે છે. ઘરે આવ્યા પછી તેને ઘરમાં રસોઈ, પાણી ભરવા, બળતણ ભેગુ કરવું વગેરે કામો કરવા પડે છે.

::: ઘર છોડીને ભાગી જવું :

બાળ મજૂરોના અનેક વ્યક્તિગત તપાસના કિસ્સાઓ પરથી જણાયું છે કે કામનું સતત દબાણ, કામ કરવા માટે બાળકો પર મા-બાપનો ત્રાસ અને મારપીટ, કામ કરીને મળતા પૈસા મા-બાપ દ્વારા લઈ લેવા અને પોતાની જરૂરિયાતો વાણ સંતોષાયેલી રહેવી વગેરે કારણોસર ઘણા બાળમજૂરો ઘર છોડીને ભાગી જાય છે. મુસ્તફાએ દિલ્હી અને કલકત્તાના બાળ મજૂરોની લાઈફ સ્ટોરોના અભ્યાસમાં આવા કિસ્સા ટાંક્યા છે. દિલ્હીના રિયાઝુદીનને એના પિતાએ ૭ વર્ષની ઉંમરે કામે લગાવી દીધો બીજા ધોરણથી શાળા છોડાવી દીધી. પિતા દ્વારા વધારે પૈસાની સતત માગથી કંટાળીને તેણે ઘર છોડી દીધું.

::: શિક્ષણથી વંચિત રહેવું :

બાળમજૂરીની સમસ્યા મુખ્યત્વે ગરીબી સાથે સંકળાયેલી છે. સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત પણ બાળ મજૂરીને ઉત્તેજન આપે છે. કુટુંબની ગરીબી તથા સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત ગણાતી જ્ઞાતિઓ, દલિતો, આદિવાસીઓ વગેરે સમુદાયોમાં બાળકોને શાળામાં ભણવા મોકલવા એના કરતા કુટુંબના ભરણ પોષણ માટે પૂરક આવક મેળવવા કામ પર મોકલવાનું વધુ પસંદ કરે છે. તેઓ બાળકોનો ઉપયોગ કમાણીના સાધન તરીકે કરવામાં માને છે. મા-બાપ નિરક્ષર હોવાથી તેમના બાળકોના જીવનમાં શિક્ષણના મહત્વની સમજ ધરાવતા નથી. આથી મોટા ભાગના બાળમજૂરો શિક્ષણ મેળવવાની તકથી વંચિત રહી જાય છે.

::: વ્યસનો વળગાડ :

બાળ મજૂરો જે વાતાવરણ કે પરિસ્થિતિમા કામ કરે છે તેમા તેઓ વ્યસનો તરફ સહેલાઈથી વળી જવાનો સંભવ હોય છે. નિરક્ષરતા અને કામનો થાક વ્યસનોને ઉત્તેજન આપે છે. વળી કામના વધુ કલાકો, કામનો

શારીરિક—માનસિક થાક, માલિકના દુવ્યવહારના કારણે બાળ મજૂરોમાં ચા, પાન, બીડી, સિગરેટ, તમાકુ, ગુટખા વગેરે વ્યસનોનું પ્રમાણ વ્યાપક રીતે જોવા મળે છે.

બાળ મજૂરીની સમાજ પર અસર

∴ સામાજિક વિકાસમાં અવરોધ :

બાળ મજૂરી સમાજના વિકાસમાં અવરોધક બને છે. સમાજનું ભાવિ બાળકોના હાથમાં છે. બાળકોને તેના બાલ્યકાળમાં શિક્ષણ, રમત, ખોરાક, કપડા, મનોરંજન વગેરે મળી રહે, સમાજમાં મિત્રો અને કુટુંબ તરફથી પ્રેમ અને લાગણીઓ ભર્યા ઉછેર મળે તો જ તેનો સર્વાંગી વિકાસ શક્ય બને છે. બાળકની સર્જનાત્મક શક્તિઓને વિકસાવવાની તક મળે એવું સામાજિક વાતાવરણ બને છે. બાળમજૂરીને આવી કોઈ તક મળતી નથી.

∴ સમાજની પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો :

જે સમાજમાં વિશાળ સંખ્યામાં બાળકો પાસે મજૂરી કે આર્થિક કાર્યો લેવામાં આવે છે એ સમાજની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો થાય છે. એવા સમાજને આંતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વમા સાંસ્કૃતિક રીતે 'પછાત' તરીકે ગણવામાં આવે છે. બાળકોની પરિસ્થિતિ સમાજના ચહેરાનું દર્શન કરાવે છે. ભારતમા કરોડો કુમળી વયના બાળકો ભણવાનું મૂકીને અર્ધભૂખ્યા, બેહાલ, લાચારીથી કુટુંબના દબાણથી ભરણપોષણ માટે પૈસા કમાવાની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. વિશ્વના વિકસિત દેશોમાં પણ બાળકો આર્થિક કાર્યો કરે છે. વિશ્વના કોઈ એક દેશમા સૌથી વધુ બાળમજૂરો ભારતમાં છે.

∴ નિરક્ષરતા વૃદ્ધિ :

મજૂરી કરતા બાળકો શિક્ષણની તકથી વંચિત રહે છે. એટલે કે બાળ મજૂરી નિરક્ષરતામાં વૃદ્ધિ કરે છે. ૬થી ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધીના બાળકોને શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત હોવા છતાં વિશાળ સંખ્યામાં બાળકો શિક્ષણ મેળવી શકતા નથી આવા બાળકો બાળમજૂરી કરે છે. શાળાએ જતા બાળકોમાંથી પણ ઘણા મા—બાપ કામ પર મોકલવા માટે અધ વચ્ચેથી શાળા છોડાવે છે.

અહીં સંશોધકે વિષયના અનુસંધાને માહિતી એકત્રીત કરવા માટે ક્ષેત્ર તરીકે કચ્છ જિલ્લાના ભુજ શહેરને પસંદ કરેલ છે. ભારતના પશ્ચિમ છેડે આવેલ કચ્છ જિલ્લોએ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ બીજા ક્રમનો અને ગુજરાતનો સૌથી મોટો જિલ્લો છે. જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૪૫,૬૫૨ ચોરસ કિલોમીટર છે. જિલ્લાનો આ સમગ્ર વિસ્તાર ભુજ, અંજાર, નખત્રાણા, માંડવી, મુન્દ્રા, અબડાસા, નખત્રાણા, લખપત, ભયાઉ, રાપર અને ગાંધીધામ એમ દસ તાલુકાઓમાં વહેંચાયેલો છે. સૌથી મોટા વિસ્તારની સાથે સાથે આ જિલ્લો તેના વરિષ્ઠ ભૌગોલિક ભાગોની દૃષ્ટિએ પણ દેશ અને દુનિયાના નકશામાં આગવું આકર્ષણ ધરાવે છે. તેથી સંશોધનકર્તાએ ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લાના ભુજ શહેરમાંથી બિન યદ્યચ્છ નિદર્શન પધ્ધતિથી પૈકિની આકસ્મિક નિદર્શન પધ્ધતિથી ૫૦ ઉત્તરદાતા પસંદ કરીને બાળ મજૂરી વિશે તેમના મંતવ્યો જાણવાના પ્રયાસ કરેલ છે જેના તારણો સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે છે.

અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૪૦%) ૧૪ વર્ષના છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૫૦%)એ પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલું છે તથા નિરક્ષર ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ ૪૬% છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૪૬%) અનુસુચિત જાતિના છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૮૦%) વિભક્ત કુટુંબમાં રહે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૫૦%) છુટક મજૂરી કરે છે તથા નોકરી કરતા હોય તેવા

ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ ૪૬% છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાને (૬૪%) તેમનું વેતન સમયસર મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા તેમને મળતા વેતનથી સંતુષ્ટ નથી (૭૬%). અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાને તેમના કાર્યમાં ચોકકસ સમય નક્કી હોય છે (૬૦%). અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૮૪%) ને તેમના કાર્યમાં આનંદ આવતો નથી. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૫૨%) ૬થી ૮ કલાક કામ કરે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૫૮%)ની કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ નિમ્ન છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૫૪%)ઉત્તરદાતાને ૨ ભાઈ—બહેન છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૦%) ઉત્તરદાતાનું રહેઠાણ ગ્રુપડી છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૯૨%) ઉત્તરદાતાના ઘરમાં વીજળીની સુવિધા છે.

અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૩૨% ઉત્તરદાતા ૨ વર્ષથી બાળમજૂરી કરે છે. ૧ વર્ષથી બાળમજૂરી કરતા હોય તેવા ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ ૩૦% છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતા (૯૬%)નું બાળ મજૂરીમાં જોડાવા પાછળનું કારણ ઘરની આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૬%) ઉત્તરદાતાને બાળમજૂરીમાં કુટુંબીજનોએ જોડેલ છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૯૬.૨૩%) ઉત્તરદાતા બાળમજૂરીમાં કમાયેલ પૈસા તેમના માતા—પિતાને આપે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૫૬%)ના ઘરમાં ૫ સભ્યો છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૪%) ઉત્તરદાતા બાળમજૂરી દરમિયાન થાક અનુભવે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૬૦%) ઉત્તરદાતા માસિક ૧૦૦ કે તેથી વધુ આવક ધરાવે છે.

અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૬૬%) ઉત્તરદાતાના પિતા છૂટક મજૂરી કરે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૯૬.૧૫%) ઉત્તરદાતા બાળમજૂરીમાંથી થયેલ આવકનો ઉપયોગ ઘર માટેની વસ્તુઓ માટે કરે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી માલિક દ્વારા સહાનુભુતિ મળતી હોય તથા ન મળતી હોય તેવા ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ સરખુ (૫૦%) છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૬૦%) ઉત્તરદાતાને રવિવારે રજા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૦%) ઉત્તરદાતાને કામ દરમિયાન ભૂલ થાય તો સજા કરવામાં આવે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાથી કામ દરમિયાન ભૂલ થાય તો સજારૂપે પગાર કાપવામાં આવે છે (૫૨.૯૪%). અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૪%) ઉત્તરદાતાને કામ દરમિયાન તેમનું શોષણ થતું હોય તેવું લાગે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૬.૬૭%) ઉત્તરદાતાને લાગે છે કે કામ દરમિયાન તેમના માલિક દ્વારા તેમનું શોષણ થાય છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૪.૧૯%) ઉત્તરદાતાને તેમના કામમાં મા—બાપ માર્ગદર્શન આપે છે.

અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૮%) ઉત્તરદાતાને તેમના કામ દરમિયાન અકસ્માત થવાનો ભય લાગે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૦%) ઉત્તરદાતાને તેમના કામ દરમિયાન ક્યારેય કોઈ ઈજા થઈ નથી. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૦%) ઉત્તરદાતા તેમની આરોગ્ય કાળજી નહીવત રીતે રાખે છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૨%) ઉત્તરદાતાને કોઈને કોઈ વ્યસન છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૫૨.૭૨%) ઉત્તરદાતાને તમાકુનું વ્યસન છે, જ્યારે ૩૮.૧૮% ઉત્તરદાતાને ગુખટાનું વ્યસન છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ

ઉત્તરદાતામાંથી ૫૨% ઉત્તરદાતા વ્યસનથી થતા નુકસાન વિશે જાણતા નથી. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૬%) ઉત્તરદાતા જાણતા નથી કે ૧૮ વર્ષથી નીચેની વયની વ્યક્તિને વ્યસન કરવું ગુનો બને છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૨%) ઉત્તરદાતાએ વ્યસન છોડવા પ્રયત્ન કરેલ નથી. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૧.૪૨%) ઉત્તરદાતા વ્યસન કરતા તેમના મિત્રો પાસેથી શીખ્યા છે.

અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૬૬%) ઉત્તરદાતા અભ્યાસ કરવા જાય છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૭૦%) ઉત્તરદાતાને અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા થાય છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલું હોય તથા પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલું ન હોય તેવા ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ સરખું (૫૦%) છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૬૪%) ઉત્તરદાતા સરકારના ફરજિયાત શિક્ષણના નિયમ વિશે જાણતા નથી. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૨%) ઉત્તરદાતા બાળ મજૂરીને લગતા કાયદાથી અજાણ છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૪%) ઉત્તરદાતા જાણતા નથી કે બાળમજૂરી કરવાથી સજા થાય છે. અભ્યાસ હેઠળના કુલ ઉત્તરદાતામાંથી મોટા ભાગના (૮૨%) ઉત્તરદાતા જાણતા નથી કે બાળકને મજૂરીમાં રાખનાર માલિક સામે ગુનો થાય છે.

બાળ મજૂરીની સમસ્યાનો ઉકેલ

બાળ મજૂરીની સમસ્યા સમગ્ર સમાજ માટે અભિશાપ છે. વિશ્વના વિભિન્ન દેશો અને સભ્યોની અર્થ વ્યવસ્થા પર લાગેલ કલંક છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, શહેરીકરણ, સ્થળાંતર, ગૃહ ઉદ્યોગ ભાંગી પડવાને લીધે ગ્રામીણ પરિવારો બેહાલ બની ગયા. રોજી રોટી માટે સહ પરિવાર શહેરમાં આવવા લાગ્યા, શહેરમાં ફેક્ટરી અને કારખાનાના માલિકો આ લોકો પાસે તનતોડ મહેનત કરાવતા અને બદલામા અત્યંત અલ્પ વેતન ચૂકવતા. સ્ત્રી અને બાળકો પણ મજૂરીના કામમાં જોડાયા અને પરિણામ સ્વરૂપે બાળ મજૂરીનો ઉદભવ થયો. બાળકો પાસે સખત મજૂરી કરાવીને થોડા વેતનમાં વધુ નફો મેળવવાનું વલણ કારખાનાઓના માલિકો અપનાવતા તથા યા ની લારીઓ, હોટલો, પાનના ગલ્લાવાળા પણ આ વલણ અપનાવતા થયા. વધુ ઉત્પાદન મેળવાની લાલચમાં બાળકો પાસે નિર્ધારિત સમય કરતા વધુ સમય કામ લઈને શોષણ કરવા લાગ્યા જેથી બાળ મજૂરીની સમસ્યાઓ બહાર આવવા લાગી.

કુમળી વયના બાળકોને પૈસા કમાવવા માટે કામ પર ઘડેલી દેવાએ તેમના જીવનનો રસ અને આનંદ છીનવી લેવા બરાબર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેમનું બાળપણ છીનવી લેવા બરાબર છે. બાળકો કાચી ઉંમરના કારણે કામ કરવાથી થાક અને કંટાળાનો અનુભવ કરે છે, કામ તેમને સજા જેવું લાગે છે. વેતનીય આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવીએ પુખ્ત ઉંમરના માણસોની ભૂમિકા છે. બાળકોના શરીર અને મનનો પૂરતો વિકાસ થયો હોતો નથી. આર્થિક કાર્યો કરવા માટે તેમના શરીર અને મન ઘડાયા હોતા નથી. પરંતુ કુટુંબની ગરીબી, મા-બાપનું દબાણ અને પોતાની આવશ્યકતાઓ સંતોષવા માટે લાચારીથી કામ કરવા જવું પડે છે, પરિણામે જીવનમાંથી રસ અને આનંદ લુપ્ત થાય છે.

તેથી બાળ મજૂરીની સમસ્યા દુર કરવા માટે કાનુની જોગવાઈઓ તથા કાયદાઓનો ચુસ્તપણે અમલ થાય તે જરૂરી છે જેમ કે ભારતીય કરાર ધારો-૧૯૭૨, બાળમજૂરી ગીરવી મુકવા અંગેનો ધારો-૧૯૩૩, બાળમજૂરી (પ્રતિબંધ નિયમન) ધારો -૧૯૮૬, ફેક્ટરીઝ એક્ટ ૧૯૪૮ વગેરે જેવા કાયદાઓ તથા તે અંતર્ગતની

જોગવાઈઓ જેવી કે જેમને ૧૪ વર્ષ પૂરા થયેલ ન હોય તેવા બાળકોને કાયદામાં જણાવેલ ઘંઘાઓ અને પ્રક્રિયાઓ પર કામ પર રાખવા પ્રતિબંધ મુકવો. આમા કૌટુંબિક એકમો અને તાલીમ કેન્દ્રોનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈપણ બાળક પાસે દિવસના ૬ કલાકથી વધુ કામ લઈ શકાશે નહીં. ૩ કલાક કામ કર્યા પછી ૧ કલાકનો આરામનો સમય આપવાનો રહેશે. દર અઠવાડિયે એક દિવસની રજા આપવાની રહેશે. સાંજના ૬થી સવારના ૮ વાગ્યાની વચ્ચેના ગાળામાં કોઈ પણ બાળકને કામ કરવાની છૂટ રહેશે નહીં. કોઈપણ વ્યક્તિ, અધિકારી, પોલીસના ગુના સબબ અધિકૃત કાર્યક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતમાં ફરિયાદ દાખલ કરી શકશે વગેરે.

તેમ છતાં આ સમસ્યા માત્ર કાયદાથી ઉકેલી શકાય તેમ નથી. ગરીબી અને બેરોજગારી નાબૂદી ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણના કાયદાના અમલ દ્વારા તેમજ સમસ્યા પ્રત્યે સમાજમાં સમજણ અને સંવેદનશીલતા જગાડીને સમસ્યા હલ કરવાના દિશાસૂચક પ્રયાસો કરવામાં આવે તો આશાજનક પરિણામો મળી શકે.

સંદર્ભ સુચિ:

૧. ઈન્ટરનેશનલ લેબર ઓર્ગેનાઈઝેશન(૨૦૦૪), ચાઈલ્ડ લેબર— અ ટેક્સ બુક ફોર યુનિવર્સિટી સ્ટુડન્ટ્સ, ઈન્ટરનેશનલ લેબર ઓફીસ.
૨. ગુરુચાથેન એસ સંઘેરા(૨૦૧૬), ચાઈલ્ડ લેબર ઈન ઈન્ડિયા : ગ્લોબલાઈઝેશન, પાવર એન્ડ ધ પોલીટીક્સ ઓફ ઈન્ટરનેશનલ ચીલ્ડ્રન્સ રાઈટ, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
૩. પાઠી પી.કે. (૨૦૧૨), લેબર એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ લો, પ્રેન્ટીસ ઈન્ડિયા લર્નીંગ પ્રાઈવેટ લીમિટેડ, ભુવનેશ્વર

આર્થિક સર્વે ૨૦૨૦-૨૧ ના મુખ્ય અંશો

ડૉ. જીતેન્દ્રકુમાર ખીમજીભાઈ ગજેરા,

એમ.એ., એમ.ફિલ., પીએચ.ડી.,

શ્રી જી.એમ.એન.લાલજી આર્ટ્સ કોલેજ, દેહગામ

તાલુકો: દેહગામ, જિલ્લો: ગાંધીનગર.

કેન્દ્રીય નાણાં અને આર્થિક બાબતોના મંત્રી શ્રીમતી નિર્મલા સિતારમને સંસદમાં આર્થિક સર્વે ૨૦૨૦-૨૧ રજૂ કર્યો હતો. કોવિડ યોદ્ધાઓને સમર્પિત આર્થિક સર્વે ૨૦૨૦-૨૧ ના મુખ્ય અંશોનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

➤ સદીમાં એકાદ વખત આવતી કટોકટી દરમિયાન જીવન અને આજીવિકા બંને બચાવવા:

ભારતે કોવિડ-19 મહામારી દરમિયાન ટૂંકાગાળાની પીડા અને લાંબાગાળાના લાભ માટે પોતાની ઇચ્છા દ્વારા લોકોના જીવન અને આજીવિકા બંનેને બચાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

➤ ગુમાવેલું માણસનું જીવન ક્યારેય પાછું મેળવી શકાતું નથી:

મહામારીના કારણે ક્ષણિક આંચકાનો ભોગ બનેલી GDP વૃદ્ધિ ફરી પાછી પ્રાપ્ત થઈ જશે.

● વહેલી તકે, સઘન લોકડાઉનના કારણે લોકોના જીવન બચાવવામાં અને મધ્યમ તેમજ લાંબાગાળામાં આર્થિક પુનઃરુત્થાન દ્વારા આજીવિકા બચાવવામાં બંને પક્ષે લાભની વ્યૂહનીતિ પૂરી પાડી છે.

● આ વ્યૂહનીતિ હેન્સેન એન્ડ સાર્જન્ટ (2001)ના નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા સંશોધન પરથી પણ પ્રેરિત હતી. આ નીતિ જ્યારે અનિશ્ચિતતા તેના સર્વોપરી સ્તરે હોય તેવા સૌથી ખરાબ પરિદ્રશ્યમાં જાનહાનિને લઘુત્તમ સ્તરે લાવવા પર કેન્દ્રિત હતી.

● ભારતની વ્યૂહનીતિએ કવને સપાટ કરી દીધો છે અને સપ્ટેમ્બર 2020માં આવેલી ટોચની સ્થિતિને તે પછીના સમયમાં ઘટાડી દીધી છે.

● સપ્ટેમ્બરમાં ટોચની સ્થિતિ પછી, ભારતમાં લોકોના આવનજાવનમાં વધારો થવા છતાં દૈનિક કેસોમાં ઘટાડાનો અનન્ય અનુભવ જોવા મળ્યો છે

● Q2 માં GDPમાં 7.5% નો ઘટાડો નોંધાયો હોવાથી V-આકારની રિકવરી જોવા મળે અને તમામ મુખ્ય આર્થિક સૂચકાંકોમાં રિકવરી નોંધાઈ છે જ્યારે Q1 માં GDPમાં 23.9%નો ઘટાડો નોંધાયો હતો.

- કોવિડ મહામારીએ માંગ અને પૂરવઠા બંને પર વિપરિત અસર પાડી છે.
- ભારત એકમાત્ર એવો દેશ હતો જેણે ઉત્પાદન ક્ષમતાઓમાં મધ્યમ ગાળા અને લાંબાગાળાના નુકસાનને ટાળવા માટે પૂરવઠામાં વિસ્તરણ કરવા માટે માળખાકીય સુધારાની જાહેરાત કરી હતી
- જ્યારે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના અવરોધકોને દૂર કરવામાં આવે ફક્ત ત્યારે જ પ્રવેગક ધીમે ધીમે નીચે જાય છે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સુધારેલી માંગ બાજુની નીતિ માંગના વેગને આગળ વધારવા માટે અને વધુ રિકવરી માટે રાષ્ટ્રીય ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પાઇપલાઇનની આસપાસમાં કેન્દ્રકૃત જાહેર રોકાણ કાર્યક્રમ
- અર્થતંત્રમાં ઉર્ધ્વ વળાંક, ચેપનો બીજો તબક્કો ટાળવો - સદીમાં એકાદ વખત આવતી આવી મહામારી વચ્ચે વ્યૂહાત્મક નીતિ નિર્માણમાં આ અદ્વિતિય કિસ્સો છે.

➤ 2020-21મા અર્થતંત્રની સ્થિતિ: સુક્ષ્મ દ્રષ્ટિ

- કોવિડ-19 મહામારીના કારણે વૈશ્વિક આર્થિક પડતી આવી છે જે વૈશ્વિક આર્થિક કટોકટીથી અત્યાર સુધીમાં સૌથી તીવ્ર મંદી પૈકી એક છે.
- લોકડાઉન અને સામાજિક અંતરના માપદંડોએ પહેલાંથી વૈશ્વિક અર્થતંત્રને થંભાવી દીધું છે.
- વૈશ્વિક આર્થિક આઉટપુટ 2020માં 3.5%ના ઘટાડા સાથે રહેવાનું અનુમાન છે (IMF જાન્યુઆરી 2021 અનુમાન)
- સમગ્ર દુનિયાની સરકારો અને કેન્દ્રીય બેંકોએ તેમના અર્થતંત્રને સહકાર આપવા માટે વિવિધ નીતિગત સાધનો અમલમાં મૂક્યા છે જેમ કે, પોલિસી દરોમાં ઘટાડો કરવો, વિવિધ માપદંડો નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં હળવા કરવા વગેરે.
- ભારતે કન્ટેઇનમેન્ટ, રાજકોષીય, નાણાકીય અને લાંબાગાળાના માળખાકીય સુધારા એમ ચાર સ્તંભની વ્યૂહનીતિ અપનાવી છે.
- લોકડાઉન દરમિયાન મુશ્કેલીમાં હોય તેમને આધાર આપવા માટે અને અનલોર્કિંગ દરમિયાન વપરાશ અને રોકાણને વેગ આપવા માટે સુધારેલો રાજકોષીય અને આર્થિક સહકાર આપવામાં આવ્યો હતો.
- નાણાકીય નીતિ ટ્રાન્સમિશન અવરોધો દૂર કરતી વખતે અનુકૂળ નાણાકીય નીતિના કારણે પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રવાહિતા સુનિશ્ચિત થઇ છે અને ઋણધારકોને તાકીદની રાહત મળી છે
- NSOના આગોતરા અનુમાનો અનુસાર, ભારતનો GDP FY 21માં (-) 7.7%ના દરે વધશે તેવું અનુમાન કરવામાં આવે છે
- ભારતનો વાસ્તવિક GDP FY 2021-22માં વિક્રમી 11.0% અને નજીવો GDP 15.4%ના દરે વધશે - જે સ્વતંત્રતા પછી અત્યાર સુધીમાં સર્વાધિક છે.

- નીચા આધાર અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સતત સામાન્ય સ્થિતિ તરફ જવાથી અર્થતંત્ર ફરી બેઠું થઈ રહ્યું છે, કારણ કે COVID-19 રસીઓનો પણ સાથે સાથે અમલ થઈ રહ્યો છે.
- સરકારી વપરાશ અને યોખ્મી નિકાસના કારણે વૃદ્ધિને વધુ નીચે તરફ જવા સામે આધાર મળ્યો છે જ્યારે રોકાણ અને વપરાશના કારણે તેને ઉર્ધ્વ દિશામાં પાછી ઉપર લાવી શકાઈ છે
- FY 2020-21ના બીજા અર્ધવાર્ષિક ગાળામાં સરકારી વપરાશના પીઠબળના કારણે રિકવરી વાર્ષિક તુલનાએ 17%ના દરે આવશે તેવું અનુમાન છે
- FY 21ના બીજા અર્ધવાર્ષિક સમયમાં નિકાસમાં 5.8%નો ઘટાડો થવાનું જ્યારે આયાતમાં 11.3%નો ઘટાડો થવાનું અનુમાન છે
- ભારત FY 21માં GDPના 2% ચાલુ ખાતાની સિલક પ્રાપ્ત કરશે તેવું અનુમાન છે, જે 17 વર્ષથી ઐતિહાસિક ઉંચો આંકડો છે
- પૂરવઠા બાજુએ, સકલ મૂલ્ય વધિત (GVA) વૃદ્ધિ FY 21માં -7.2% નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે જ્યારે FY 20માં તે 3.9% હતી.
- ભારતના અર્થતંત્ર પર FY 21માં મહામારીના કારણે આવેલા આંચકામાં કૃષિ ક્ષેત્ર 3.4%ની વૃદ્ધિ સાથે આધાર આપશે
- ઉદ્યોગો અને સેવાઓ FY 21 દરમિયાન અનુક્રમે 9.6% અને 8.8% સંકુચિત થશે તેવું અનુમાન છે
- કૃષિએ હજુ પણ રાહત માટે આશાનું કિરણ બતાવ્યું છે જ્યારે સંપર્ક આધારિત સેવાઓ, વિનિર્માણ, બાંધકામને સૌથી વધુ અસર થઈ હતી અને એકધારી રિકવરી નોંધાઈ હતી.
- વૈશ્વિક અસ્કયામતોના ઇક્વિટીમાં સ્થળાંતરણ અને ઉભરતા અર્થતંત્રોમાં ઝડપી રિકવરીની સંભાવનાઓ વચ્ચે FDIના સતત વધતા પ્રવાહ સાથે FY 2020-21મા ભારત પસંદગીનું રોકાણનું મુકામ બની રહ્યું છે.
- યોખ્મી FPI આવક નવેમ્બર 2020માં US\$ 9.8 બિલિયનના સર્વાધિક માસિક આંકડાએ નોંધાઈ છે કારણ કે, રોકાણકારોમાં જોખમ લેવાની ભૂખ ફરી જાગી છે.
- 2020મા ઉભરતા બજારોમાં ઇક્વિટી FII આવક મેળવનારો ભારત એકમાત્ર દેશ હતો.
- સેન્સેક્સ અને નિફ્ટીમાં તેજીના કારણે ઓક્ટોબર 2010 પછી પહેલી વખત GDP રેશિયોમાં ભારતની બજાર મૂડી 100%નો આંકડો વટાવી ગઈ છે.
- CPI કુગાવાને નરમ પાડતા તાજેતરમાં પૂરવઠા બાજુએ આવતા અવરોધમાં સરળતા પ્રતિબિંબિત થાય છે જેનાથી ખાદ્ય કુગાવાને અસર થઈ છે.
- રોકાણમાં FY 21ના પ્રથમ અર્ધવાર્ષિક ગાળામાં 29%ના ઘટાડા સામે FY 21ના બીજા અર્ધવાર્ષિક ગાળામાં 0.8%નું નજીવું સંકુચન.
- ફરી શરૂ કરવામાં આવેલી આંતર અને આંતર રાજ્ય હેરફેર અને વિક્રમી ઊંચાઈએ માસિક GST એકત્રીકરણે ઔદ્યોગિક અને વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં અનલોકિંગ થતું હોવાનું અંકિત કર્યું છે.
- બાહ્ય ક્ષેત્રએ અસરકારક આધાર પૂરો પાડ્યો છે જેના કારણે ભારતમાં FY 21ના પ્રથમ અર્ધવાર્ષિક ગાળામાં GDPના 3.1% ની ચાલુ ખાતાની સિલક નોંધાઈ છે.

- મજબૂત સેવા નિકાસ અને નબળી માંગના કારણે નિકાસની (મર્કેન્ડાઇઝ નિકાસમાં 21.2%નું સંકુચન થયું છે) સરખામણીએ આયાતમાં (મર્કેન્ડાઇઝ આયાતમાં 39.7%નું સંકુચન થયું છે) તીવ્ર સંકુચન થયું છે.
- વિદેશી હંડિયામણ એવા સ્તરે વધ્યું છે કે જેથી ડિસેમ્બર 2020માં 18 મહિનાનું મૂલ્ય આવરી શકાયું છે.
- બાહ્ય દેવું સપ્ટેમ્બર 2020ના અંતે GDPના ગુણોત્તર તરીકે 21.6% એ વધ્યું છે જ્યારે માર્ચ 2020ના અંતે 20.6% હતું.
- નોંધનીય પ્રમાણમાં હંડિયામણના એકત્રીકરણના કારણે કુલ અને ટુંકાગાળાના દેવાએ વિદેશી હંડિયામણનો ગુણોત્તર સુધર્યો છે.
- V-આકારની રિકવરી આવી રહી છે, કારણ કે વીજળીની માંગ, ઇ-વે બિલો, GST એકત્રીકરણ, સ્ટીલ વપરાશ વગેરે ઉચ્ચ આવર્તનના સૂચકાંકો દ્વારા સતત પુનઃરુત્થાન બતાવવામાં આવી રહ્યું છે.
- ભારત 6 દિવસમાં 10 લાખ લોકોને રસી આપનારો સૌથી ઝડપી દેશ બની ગયો છે અને પડોશી રાજ્યો તેમજ બ્રાઝિલ માટે અગ્રણી રસી પૂરવઠાકાર તરીકે પણ ઉભરી આવ્યો છે.
- મહા રસીકરણ કવાયતનો અમલ શરૂ કરવામાં આવ્યો હોવાથી અર્થતંત્ર ફરી સામાન્ય સ્થિતિમાં વધુ નજીક આવી રહ્યું છે.
- સેવા ક્ષેત્ર, વપરાશ અને રોકાણમાં મજબૂત રિકવરીની આશા ફરી જાગૃત થઇ છે.
- ભારતને પોતાની સંભવિત વૃદ્ધિ માટે સક્ષમ કરવા અને મહામારીની વિપરિત અસરોને દૂર કરવા માટે સુધારાઓ અવશ્યપણે ચાલુ રહેવા જોઈએ.
- સદીમાં એકાદ વખત આવતી કટોકટી સામે ભારતનો પરિપક્વ નીતિ પ્રતિભાવ લોકશાહીઓને ટૂંકી દૃષ્ટિના નીતિ નિર્માણ ટાળવાનો બોધપાઠ આપે છે અને લાંબાગાળાના લાભો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો ફાયદો બતાવે છે.

➤કોવિડ-19 રોગચાળા સામે ભારતની લડાઈ:

- લોકડાઉન, સોશિયલ ડિસ્ટન્સિંગ, પ્રવાસલક્ષી સૂચનાઓ, હાથ ધોવાની રીત, માસ્ક ધારણ કરવા જેવા શરૂઆતના વિવિધ પ્રકારનાં પગલાથી રોગચાળાના પ્રસારમાં ઘટાડો થયો હતો.
- ભારતે આવશ્યક દવાઓ, હેન્ડ સેનિટાઇઝર્સ, માસ્ક, પીપીઇ કિટ્સ, વેન્ટિલેટર્સ સહિત સુરક્ષા પ્રદાન કરતા સાધનો, કોવિડ-19 પરીક્ષણ અને સારવારની સુવિધાઓમાં આત્મનિર્ભરતા પણ હાંસલ કરી હતી.
- 16 જાન્યુઆરી, 2021ના રોજ દેશમાં બનેલી બે રસીઓ સાથે વિશ્વનું સૌથી મોટું કોવિડ-19 રસીકરણ અભિયાન શરૂ થયું હતું.

“આંસુ ભીનો ઉજાસ” દલિત ચેતનાને ઉજાગર કરતી નવલકથા

રાહોડ ચેતનભાઈ ઇસરાભાઈ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા ક્ષેત્રે દિલિપ રાણપુરા આગવું સ્થાન ધરાવે છે. તેમની પ્રથમ નવલકથા “ સૂકી ધરતી સૂકા હોઠ ” 1967 છે. અને ધીમે ધીમે અવિસ્મરણીય નવલકથાઓ તેમને આપી છે. અહીં નવલકથામાં આવતા ઘટકતત્વો દ્વારા તેમના અતઃસ્ત્વ પર અભ્યાસ કરીને “આંસુભીનોઉજાસ” નવલકથામાં આલેખવામાં આવેલા પાત્રો તેમની ભાષાશૈલી, સંવાદકથા, સમાજનારીતરિવાજો, રહેણીકરણી, આચારવિચાર, છબદબ, ઉચ્ચજ્ઞાતિના લોકો દ્વારા નિમ્નજ્ઞાતિના લોકોનું શોષણ વગેરે બાબતો પર પ્રકાશ પાડી તેને તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

“આંસુભીનોઉજાસ” નવલકથા દિલિપ રાણપુરા દ્વારા 1984 ના સમયમાં “જન્મભૂમિ” પ્રવાસીમાં ધારાવાહિકરૂપે “ઓતરાદાવાયરાઉઠો” નામના શીર્ષકથી પ્રગટ થઈ છે. કથાનાયક કોળીસમાજનો દેવરાજ પોતાના વતનમાં કેટલી યાતનાઓ વેઠે છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ સમાજ માટે કંઈક કરવા તત્પર રહે છે. અહીંયા નવલકથાકારે દેવરાજના પાત્રદ્વારા આદર્શ ભારતીય પુરુષના લક્ષણો અને વિષમપરિસ્થિતિમાં રહીને પણ એક સારું કામ કરી શકાય તે વાત પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં આપણને ગાંધીવાદી વિચારોના દર્શન થાય છે.

દેવરાજ જે પરિસ્થિતિમાં આવે છે, તે પરિવારની આર્થિકસ્થિતિ પણ ખૂબ જ નબળી છે. જેના પરિણામે એ નિયમિત રીતે શાળાએ જઈ શકતો નથી અને પોતાના પિતાની સાથે મજૂરી કરવા જાય છે. અને તે જગ્યાએ થોડું અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને એ કેળવણી દ્વારા અગિયાર મહાવૃતાં, પ્રાર્થના, અંગ, કસરત, સફાઈ, વૃક્ષારોપણ અને આજુબાજુના ગામોમાં પરિવર્તન લાવવા મુલાકાત લેવી, ખેતસુધારણા, આરોગ્ય, ગામમાં ટપાલની વ્યવસ્થા કરવી, જૂના રીતરિવાજો નાબૂદ કરવા આ તમામ કાર્યોમાં દેવરાજ ભાગલે છે. અહિંયાં દેવરાજના પાત્ર દ્વારા એક નવી પહેલ સમાજક્ષેત્રે કોઈ વીરપુરુષ કરતો હોય તેમ બતાવી ભાતીગળ ભારતીય સંસ્કૃતિનું આલેખન કર્યું છે.

તો.. ગામમાં અભણ લોકોને શિક્ષણ આપવું, પ્રમાણિકતાથી જીવન જીવવું એ જ આદર્શ જીવન છે. જેવા શબ્દોથી દ્વારા નવલકથાકારે વસુદેવ કુટુંબકમની ભાવનાને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ અહિંયા કરવામાં આવ્યો છે.

બીજી તરફ સામા પક્ષે ગામમાં વર્ષોથી પોતાની સત્તા, અધિકાર જમાવીને બેઠેલા ખંધા, મુખી, સરપંચ માથુરભા, મંદિરની પૂજા કરનાર વેણીરામ દેવરાજના આ પરિવર્તનની નવી દિશા ખેડવાની પ્રવૃત્તિથી નારાજ થાય છે. અને તેના કાર્યમાં સતત વિધ્ન નાખે છે, અડચણ ઉભી કરે છે, જાતજાતના આક્ષેપો ઊભા કરે છે અને તેને ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અહિંયાં નવલકથાકારે આધુનિકયુગમાં પણ ઉચ્ચજ્ઞાતિના લોકો દ્વારા નિમ્નજ્ઞાતિના લોકોનું કેવું શોષણ થતું હતું. તે બાબત પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આ તમામ પ્રહારો થતા હોવા છતાં એ આઘાતને તેણે (દેવરાજ) પોતાના રચનાત્મકકાર્યોમાં વાળી દે છે. અને કેટલાય લોકોનો તે પ્રેમ મેળવે છે. અને આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ ગામોદ્ધારના કાર્યો કરે છે.

તો સંવાદકલામાં પણ વ્યક્તિના મન પર પડેલા વર્ષોના વિચારો એમને એમજ આજે પણ કેવા સ્થિર હતા તે બતાવવાનો પ્રયત્ન આગવી શૈલી દ્વારા કરે છે. પોતાના પિતા આગળ જ્યારે તે પોતાના ગામના વિકાસની વાત કરે છે. તે સમયે પિતા કહે છે. કે “ત્યાં દુકાળ પડ્યો છે, ત્યાં જઈને શું કરીશ?

સંવાદકથા દ્વારા નવલકથાકાર નવલકથાને ધારદાર બનાવી દલિત ચેતનાને ઉજાગર કરે છે. તો સાથે સાથે એક ચરિત્રવાન પુરુષ તરીકેની ઓળખ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આ નવલકથામાં ભાષા શબ્દોની વૈધકતા અને શબ્દોના બે અર્થો જોવા મળે છે. દુષ્કાળના વર્ણન દ્વારા કુદરતી આપત્તિના સમય માનવજીવન કેવું વ્યથિત બની જાય છે. તે સમયના ગ્રામ્ય પરિવેશમાં વસતા લોકોના સંવાદો સર્જીને લેખકે ગ્રામીણ ભાષાને ઉજાગર કરાવવાનો પ્રયત્ન આગવી શૈલીમાં કરે છે. પાત્રોને અનુરૂપ ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ નવલકથાકારે કર્યો છે. વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ સમયનો સંવાદ જોઈએ તો.. રાણીગં તેનો વિરોધ કરે છે. અને કહે છે કે” આ પથરાળ ભોમમાં ઠુઠા ના થાય દેવરાજ તેનો જવાબ ભાષાના આગવા સ્વરૂપ સાથે આપે છે.

“થાય..... આપા થાય પથ્થરમાથી પાણી નીકળે તો ઝાડ શું કામ ન ઉગે? ને ઓલુ ભજન છે ને પહાડ ફાડીને પીપળો ઉગ્યો એમ ”એક પીપળાને ઉગવા માટે પહાડ ફાટી શકતો હોય તો આ તો ધરતી છે. એમાં રોપાયેલા બી ઉગી નીકળે તો આતો કલમું છે. નવલકથાકારે પાત્રોને

ઉપસાવે તેવી ભાષાનો પ્રયોગ આ નવલકથામાં કર્યું છે. પાત્રોને અનુકૂળ ચોટદાર ભાષા પ્રયોજી છે.

આ નવલકથાનું કથાવસ્તુ આઝાદી પહેલાના ઝાલાવાડ પ્રદેશનો છે. આ નવલકથા ત્યાંની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે. સમગ્ર નવલકથામાં ઝાલાવાડનો રેતાળ અને કંગાળપ્રદેશનો ઉલ્લેખ આગવી શૈલી દ્વારા કર્યો છે. લેખક પોતાનું આયુષ્ય જ આ વિસ્તારમાં કાઢ્યું હોવાથી આ પ્રદેશના વાતાવરણથી સારી પેઠે વાકેફ છે. પાંચાળની ધરતી પર પડતા દુષ્કાળનું વાતાવરણ આખું જીવંત રીતે ચીતરી આપ્યો છે. વર્ણન કરતા લખે છે કે

“ચોમેર ઉજ્જડ વગડો હતો. રસ્તામાં માણસોના ને ઢોરના હાડપિંજર દેખાતા હતા. હાલતાં હાલતાં થાકી જઈને બેસી પડતા ઢોર ત્યાને ત્યાં મરી જતા હતા. હવામાંથી સડતા માંસની સુગંધ આવ્યા કરતી, મૃત્યુની વાસ ચોપાસથી ફેલાતી હોય એવું લાગ્યા કરતું. કંકાલોના ધાડા ક્યાંકથી ઉતરી આવશે ને પાણીને ઝાડનાં સુકકાઠુંઠાને બટકાં ભરવા લાગશે. જીવવા માટે હવાતિયાં મારતાં કંકાલોને કોઈ કામ નથી આપતું. આ બીજો દુષ્કાળ ત્રીજો દુષ્કાળ જેવો લાગતો હતો”

આ વર્ણનો દ્વારા ગરીબ લોકોની માંગણી પરથી આખા પંથકની દુષ્કાળની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. અહિંયાં આપણને પન્નાલાલ પટેલની “માનવીનીભવાઈ” નવલકથા અચૂક યાદ આવી જાય છે.

કામ ન મળવાથી ગરીબ લોકોની માંગણી પુરી થતી નથી. “ક્યાંય કામ નથી, ધાન નથી, પાણી નથી. આ મલકમાં તો ઝાડનાં પાંદડાય ખૂટી ગયા છે, ને હવે આયખાંચ ખૂટવા આવ્યા છે; પણ અમે જીવવા માટે ફાંફા મારીએ છીએ” અમને કામ આપશો કામ દેવા ભા.....?

અહિંયાં નવલકથાકારે કામની માંગણી કરતા ગરીબ લોકોનું જીવનએ સાચા અર્થમાં જીવનનથી. એમની કરુણતાનું નિરૂપણ આંખમાં ઝળઝળિયાં લાવી દે છે તેવી રીતે કરુણ વાતાવરણનું આલેખવામાં આવેલો છે.

આમ સમગ્ર નવલકથાનો અભ્યાસ કરતા “આંસુભીનોઉજાસ” એ ઉચ્ચકક્ષાની નવલકથા છે. નવલકથામાં આલેખવામાં આવેલા પાત્રો, કથાવસ્તુ, સંવાદકલા, સમાજનારીતરિવાજો, રહેણીકરણી, આચારવિચાર, છબઢબ, કઠિન પરિસ્થિતિમાં પણ કઈ રીતે અનુકૂળતા સાધવી તે તમામ ઝીણામાં ઝીણી બાબતોને આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંદર્ભ:

❖ “આંસુભીનોઉજાસ” દિલીપ રાણપુરા. અમદાવાદ:ગુર્જરગ્રંથરત્ન કાર્યાલય 1996

भास विरचित स्वप्नवासवदत्ते सामाजिकजीवने भाग्यसुखदुःखानां निरूपणम्

कमलेशभाई भुपतराय पंड्या

प्राध्यापक:-

श्री आणदाबावा वेदान्त संस्कृत महाविद्यालय - धोरीवाव, जामनगरम्

विद्यावारिधी शोधच्छात्र-

सरदार पटेल युनिवर्सिटी-व.विद्यानगर.

जीवने सुखदुःखयोः अनुभवः करणीयः, कारणं दुःखं एवं सुखं चक्रवत् भ्रमणं कुरुतः। संस्कृत साहित्ये सत्यस्य परिवर्तनं सुखदुःखयोः ज्ञानम् अतीव वर्तते।

यथोक्तम्-

सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।

चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥

जीवने दुःखं तु आयात्येव तस्मात् अस्माभिः अस्माकं सुंदरतमे जीवने जीवने अपि कदाचित् सुखमायाति एवं कदाचित् दुःखमायाति सोऽयं यदि वयं जीवने सहनशीलतां स्वीकुर्मः चेत् उत्तमान् ध्येयान् प्राप्तुं शक्नुमः।

अस्माकं शास्त्राणि प्रत्येकपरिस्थित्यां पथप्रदर्शकरूपेण सर्वसामाजिकानां मानवानां मार्गप्रदर्शनं कुर्वन्ति। तेषु सर्वेषु शास्त्रेषु नाटकानां च महती भूमिका विद्यमाना वर्तते। संस्कृत साहित्ये नाटकेषु यत्तत्समयकालानुरूपं सामाजिकप्रतिबिम्बं एव दृश्यमानं भवति। अथात्र स्वप्नवासवदत्तमिति नाटके सुखदुःखावसरेषु मानवानां कृते किं कर्तव्यं किं च श्रेयस्करमस्ति तस्य च निरूपणं वर्तते। यथा-

यदा परिचारिकाः दूरी कुर्वन्ति तदा वासवदत्ता योगन्धरायणं पृच्छति यत् ममापि अपमानं भविष्यति। अत्रावसरे योगन्धरायणः कथयति यत् – इत्येवं अनिर्मितानि-

अनिर्ज्ञातानां देवानामपि अपमानं भवति।

स्व भर्तुः देवस्य अभ्युदयाय वासवदत्ता महतः भोगः दत्त्वा अज्ञतावशं जीवनं यापयितुं सज्जा तु भवति किन्तु कठोर वास्तविकतायाः प्रथमं स्पर्शं एव तस्याः स्वमानं गच्छति तदा एव सा महद्दुःखम् अनुभवति। कविवरेण भासेन नाटकस्य प्रारम्भे एव स्वमानस्य परिचयः दत्तः एवं च काठिन्यां परिस्थित्यां अपि कथं जीवनं विना अवरोधेन तथागतिना प्रचलन् आसीत् तथैव कस्यामपि परिस्थित्यां प्रचलति एव इत्युपदिशति। अधिकं महत्त्वं दत्त्वा पात्राणां मानसिक विकासः प्रदर्शितः वर्तते एतादृशं वर्णनं कृत्वा स्वकीय मनोरथः अपि स्पष्टी कृतः वर्तते।

अत्र अपरिचयन् जनस्य तिरस्कारस्य श्रीदत्तवाडकर सम्यगुदाहरति पाषाणस्य लघुपाषाणे पतितः शालिग्रामोपरि पदं दत्त्वा एव भक्ताः स्नानार्थं यान्ति, तद्वदेव अपरिचयन् शिवलिङ्गस्य न मात्र उपेक्षा अपि

तु महदपमानमपि भवति एव। जनाः शिवलिङ्गस्वरूप पाषाणमाध्यमेन भोज्यपदार्थानां निर्माणं कुर्वन्ति तथा च शिवरूपेण आगताय दीनाय कथयन्ति यत् परिश्रमं कुरु एवमेव किमपि नैव प्राप्तुमर्हति। इदमपि अपमानं एव वर्तते। यथोक्तम्-

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना

चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यम्॥

समयः एवं भाग्यस्य परम्परा शकटस्य चक्रवत् भ्रमति। भाग्यं जीवनस्य मूलाधाररूपेण विद्यमानमस्ति किन्तु भाग्येन सहितं पुरुषार्थमपि सामाजिकानां मानवानां कृते अत्यन्तमावश्यकमस्ति। नाटकादस्मात् मानवानां जीवने भाग्यस्य पुरुषार्थस्य च अनयोरुभयोरपरि विश्वासमाधारिकृत्यैव मानवानां सर्वकार्याणि सिद्ध्यन्ति इति बोधः ग्रहणीयः।

नाटकेऽस्मिन् योगन्धरायणः वासवदत्तां अनेन प्रकारद्वयेन सुखदुःखभाग्यम् इति विषयान्तर्गते आस्वासनं प्रददाति। तद्यथा-

१. यदि सर्वदा भूतकालस्यैव स्मरणं चिन्ता च कुर्मः चेत् भविष्यकालस्य सुवर्णां उज्ज्वलां च आशां बध्नामः।

२. विना यत्नेन भाग्यमपि फलीभूतं भवितुं नार्हति। इत्थं भाग्यस्य विषयं नैके दृष्टान्तं दत्वा सत्यं सनातनं एतादृशं विज्ञापयति।

भासेन स्वकीयेषु नैकेषु नाटकेषु तेषां चिन्तनेन ज्ञानेन च सदैव वारंवारं भाग्यस्योपरि उपदिष्टं वर्तते। अत्रापि योगन्धरायणेन भाग्योपरि स्वयोजना ज्योतिषशास्त्रमाधारिकृत्य निर्दिष्टा वर्तते। सम्प्रत्यपि समाजे ज्योतिषस्य महत्वं वर्तते। सामाजिकदृष्ट्या भासकृते नाटके सम्पूर्णादृष्टिः सामाजिकरित्या एव प्राप्ता भवति। योगन्धरायणः वासवदत्तां सपदि वदति यत् भाग्यमेव सत्यं वर्तते श्रद्धां विना जीवनं अन्धकारमयं वर्तते। सुखदुःखान्तर्गते विषये नीतिशतकञ्च विवर्णयति यत्-

कर्मायत्तं फलं पुसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी।

तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव पूर्वता॥

मनुष्येषु सुखदुःखरूपी फलं पूर्वकृत कर्माणामाधारेण एव नियतं भवति तथा च बुद्धिरपि कर्मानुसारी भवति। अतो हि मनुष्यैः सम्यग्रित्या विचारं मननं च कृत्वैव स्वकर्म करणीयम् कारणं यत् विचारयुक्तं कृतं कार्यं सुखाय एवं तद्वत् अविचारी कृतं कर्म निश्चयेन हि दुःखाय एव नियतं वर्तते। सर्वसामाजिकानां मनुष्याणां जीवने सदैव दुःखान्तरे सुखमागच्छत्येव। जीवने सुखं च दुःखं च कोटी परिमितं भवेत् तथापि कस्यामपि परिस्थित्यां मनुष्यैः धैर्यं न त्याज्यम्। यथोक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन-

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्ण सुखदुःखदाः।

आगमापायिनोऽनित्यास्तां तितिक्षस्व भारत॥

सर्वदा इन्द्रियैः सह कृत सम्बन्धः नित्यं सुखदुःखमेवोत्पादयति। एते सुखदुःखे अनित्ये स्तः शीतग्रीष्मवर्षा-
ऋतुवत् आयातः एवं तद्वदेव निर्गच्छतः अतो हि अस्माभिः स्वस्थो भूत्वा सुखस्य दुःखस्य च स्वीकारः
करणीयः। अधीकं च उक्तं गीतायामस्मिन् विषये यत् यो नरः सुखदुःखे विचलितो न भवति सः एव नरः धीर
पुरुषः कथ्यते, एतादृशाः एव मोक्षं प्राप्तुं अर्हति।

कविकुलगुरुः कालिदासः उत्तरमेघे कथयति यत्-

कस्यात्यन्तं सुखमुपगतं दुःखमेकान्ततो वा।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमि क्रमेण ॥

सामाजिकजीवने कस्यापि मनुष्यस्य सुखदुःखं निरन्तरं न भवति सुखदुःखं चक्रवत् भ्रमति। कदाचित् उपरि
अधश्च याति। यथा वातावरणस्य प्रतिकूलता भवति तद्वदेव अत्रापि परिवर्तनशीलं भवति अतो हि सर्वैः
मनुष्यैः नित्यं सज्जी भूय धीरतां च धारणं करणीयः।

दुःखागमनस्य नैकानि कारणानि भवितुं अर्हन्ति। तानि च कानि इत्यस्मिन् विषयेऽपि विचारणीयं भवति।
तेषां नित्यस्मरणेन दुःखागमनं न भवेदेतदर्थं मनुष्याः नित्यं जीवनयापने सज्जाः भवितुं अर्हन्ति। तद्यथा-

असन्तोषः परमं दुःखं सन्तोषः परमं सुखं।

सुखार्थी पुरुषस्तस्मात् सन्तुष्टः सततं भवेत्॥

दुःखागमनाय असन्तोषः एकं मुख्यं कारणं वर्तते। सन्तोषी नरः नित्यं सुखमेव प्राप्नोतीति भावः। एतदर्थं यो
नरः सुखाकाङ्क्षां करोति तेन नित्यं सन्तोषी भवितव्यम् इति। अतो हि यदा समाजिकजीवने मानवाः
दुःखमनुभवन्ति तस्मिन्वसरे पलायनवादी न भवितव्यम्, सर्वपरिस्थित्यां धीरो भूत्वा स्वीकारः करणीयः
एवं प्रत्येक क्षणे जीवनं नूतनं पाठं पाठयतीति बोधः ग्रहणीयः। महाकवी भासः अपि योगन्धरायणः एवं
वासवदत्ता इत्युभयोः माध्यमेन इत्यवमुपदिशति। इति॥

A Critical Appraisal of Meghdoot

Dr.Yogini Himanshu Vyas

Kalidasa is truly called the National poet of India as the Ganga is our national river and the Gita is our national scripture. He is held in high esteem all over India and numerous legends have grown around his name. The Meghdoot is, by common consent, admitted to be one of the best works of Kalidasa. It is small in size, but is packed up with excellences, both of language and thought, and the theme itself is such as to evoke a ready response from the reader.

A certain Yaksha cursed by his master Kubera is forced to make his stay on the Ramagiri (near Nagpur) for a year in exile, away from his wife. On the first day of Asadha month, he notices a cloud on the mountain and at once thinks of making use of the Megha as a duta (messenger) to send a message to his wife at Alaka (on the Kailasa). The Yaksha then describes in detail the path of the cloud should follow from Ramagiri to Alaka. Then comes the description of Alaka, Yaksha's mansion and wife, and last comes the message proper.

The poet himself has divided the poem into two parts—the first describing the path, and the second the message proper. Popularly the two parts of Meghdoot are called the Purvamegha and the Uttarmegha, the former ending with the description of the route up to Alaka (Stanzas 1-65) and the latter describing Alaka and the message

(Stanzas 66-117).

The metre used is the Mandakranta which is admirably fitted for describing the sentiment of pathos and tender emotions. The descriptions of the various places of interest like the Amarkuta mountain, Dasarna country, Mahakala temple, the Devagiri, Brahmavarta and Kuruksetra, the city of Alaka, rivers like the Narmada, the Nirvindhya, the Sindhu, the Sipra, the Gambhira, the Carmanvati, the Ganges are astonishingly accurate and the changes effected in nature by the advent of the rainy season are portrayed with the hand of a master. The description of Alaka is conventional, but the mansion of Yaksha is described in such a detailed manner that one can see the mansion rising up before one's eyes.

The actual message of the Yaksha to his wife is a master-piece of its kind. He first describes how he is constantly thinking of her and how keenly he feels the separation. Union with her even in a picture is denied to him, for so great in his emotion that he cannot possibly draw such a picture, owing to his eyes being full of tears. The sylvan deities sympathise with him, but he finds no remedy to allay his grief. The only thing to do therefore is to bear up patiently and he expects his wife to do the same.

The richness of Kalidasa's imagination is revealed in the colourful descriptions of Alaka, of Ujjayini, of Himalaya and of Kalidasa. Indeed, Kalidasa's handling of Nature in the first part of the poem shows how his art has been maturing. The description of the cloud's route would contain geographical descriptions of mountains, rivers, countries, villages, cities, etc, which would be dry and uninteresting. The poet, however, has touched them with his magic wand and invested them with beauty and freshness. Apart from the background of the Yaksha's emotion, the poet has conceived these objects of Nature in the relationship of friends, of guest and host, or mainly of lovers. This relationship is based either upon conventions or poetic fancy founded upon the actual relation of the objects. The poem abounds in figures of speech, Upama, Utpreksha, and Artantarnyasa being the most outstanding. Paronomasia is also-though very rarely-used, and with good effect.

The Nature in Indian life is inseparable. Three-fourth of human life is spent in the forest, first at the brahmacharyashrama and second in vanprasthashrama and finally at Sanyasa. He starts his life at the lap of Nature which teaches him and finally resumes to the life of Nature and becomes one with it being in deep meditation. The great poet Kalidasa, who has been appreciated as a priest in the temple of Nature has depicted all its facets. Moreover Meghdoot is lively painting of Indian natural sceneries in majestic words. Kalidasa infuses life into the Nature by depicting the feelings of Nature and the close relationship between human beings and Nature.

Activity Lesson : The Heart of Teacher Training Programme

Dr. Dhirajlal T. Rathod

Snatak Nai Talim Mahavidyalaya Lokbharti Snosara

Abstract

The Programmes of Student teaching in Gandhian Nai Talim based five Institutions which have some innovative features. Plentyn of programme in this education system. One of it is the Activity lesson. It may have flexible time duration, verbalism in classroom has been replaced by an activity, text-book is this replaced by work centered education. The teacher works along withn the children. The authoritarianism is replaced by democratic approach. An important educational feature of this work-centered correlated lesson is that actual work situations are created. The children are provided real experience of work and later on they will correlate the work. There are 20 steps of Activity lesson describes in this paper. I also correlate Activity Lesson with 18 measures to bring excellence in education.

Our education system have not been able to take advantages of the possibilities that Activity Lesson offers for improving the quality of education for promoting nai talim and the education philosophy of Gandhiji worldwide, deriving social, cultural, political and economic benefits.

Key word : Nai Talim, Basic Education, Activity, Value Education

Introduction

There are five institutions in Gujarat State which have developed Innovative teacher training programme at the secondary stages. All five institutions are the product of the national awakening in the pre and post Independence periods which was highly Influenced by Mahtma Gandhi's basic education.

Being a family member of lokbharti pariwar I **firmly** said that its my good luck and god's gift to be a part of it. I am lucky enough for taking my first breath in Darshak's world. We lokbharti is spreading the seeds of 'we' feeling better than 'I' which is the side productivity of today's so called modern education system, We want to prevent our culture. We have to reform our teacher training programme which will be fruitful for society. According to Nanabhai Bhatt, Manubhai pancholi, Jugatram Dave (Vedchhi no Vadlo) Gijubhai. Gandhiji's education philosophy has many things which are either reveled by one thinker or another. But the idea of co-relation education was Gandhiji's original thought, that why

co-relation is a unique ID of Lokbharti and its college .Snatak Nai Talim Mahavidyalay is preparing teacher for work centred education.The Programme of Student teaching in these institutions have some Innovative features, One of it is the Activity Lesson.It may have flexible time duration.Such a lesson may have duration of 90 minutes or even more.

In this lesson,verbalism in classroom has been replaced by an activity.The centrality of the text-book in thus replaced by the centrality of work centered education.The children irrespective of their socio-economic status but their shoulders with one another,casteism vanishes.Not theoretical knowledge but practical skills also get developed.The teacher works along with the children.The authoritarianism is replaced by a democratic approach.An important educational feature of this work centered correlated lesson is that actual work situations are created. The children are provided real experience of work and later on they will correlate the work activity with selected units from other disciplines like: planting of a tree is correlate with various typesof trees and their place in the national economy. The spinning is correlated with clothing and textile industries etc.

The steps of Activity Lesson

- 1.Classroom arrangement
- 2.Introduction of both sides-teacher and children
- 3.Preface/Preamble
- 4.Statement of aim/Statement of activity
- 5.Showing the model
- 6.Discussion of material
- 7.Reading theory of making model
- 8.Making a group and select a leader of group
- 9.Discussion of time management
- 10.Demonstration of making model/Doing activity by the teacher
- 11.Divide children in groups
- 12.Distribution of materials
- 13.Making a model –Activity starts by children
- 14.Teacher’s observation and guidance
- 15.Collection of ready models and remaining materials
- 16.Discussion on time management
- 17.Evaluation of ready models and motivation
- 18.Discussion and solution of convenience while making models

19. Tentative cost/expenditure

20. Work-reporting/Activity reporting

Then the teacher will co-relate this activity towards the textual items. Thus Gandhi's education is 'for life' 'education through life'. By education I mean an overall around drawing out the best in child and man, in body, mind and spirit. Through the Activity Lesson Snatak Nai Talim Mahavidyalaya prepare teachers who are suited to our educational needs, requirements, genius and aspirations for the future. It is the unique identity of creativity thought.

Excellence in Teacher Education

To bring quality in education, we should have to take some measures which already involved in Activity Lesson are as following.

Quality

Quality is the first step towards Excellence in Teacher Education. Depth of teacher education is quality and length and breadth are the quantity in the process of education. It is not sufficient to 'cover' the number of subjects prescribed in the syllabus. But it is essential to ensure their study in depth.

Real Quality is the depth of understanding that is reach amongst the learner. This can be only

Completeness

Completeness make the education a total process, Half knowledge is dangerous. For completeness in education, student teachers themselves should be equipped with latest information and details and should share these details while carrying our Activity Lesson.

Defectlessness

Defectlessness ensure perfectness. Even a small defect can destroy. But teaching through Activity Lesson is defectless. It is essential that student teachers themselves search and identify the gaps in their own knowledge.

Student teacher can achieve the perfectness by putting their preachings into practice through experimentation and application in the field of reality.

Accuracy

Accuracy ensures excellence in terms of actual usefulness of knowledge and information. It is only availing by the Activity Lesson.

Cleanliness

Cleanliness is the divine aspect of excellence Sanskrit has a word "Shuddhi" which involves true sprint of cleanliness. It is essential that the premises of education centres should be

clean and simple. When the purpose of education is not only to impart knowledge but also to inculcate knowledge, skill, values and spirit, and Activity Lesson also inculcate these.

Effectiveness

Effectiveness is the right thing to do whereas efficiency is the right way to do it. Effective education means the right education. Activity Lesson make education effective by activities. Activity Lesson base teacher education programme generates contribution-oriented citizens rather than job –oriented salary earners. It also generates citizens who can date to stay in rural areas and generate wealth at the place where they are, rather than rushing to cities to earn the livelihood (upadhi). It also generates citizens who live in urban centres but are fully aware of potentials, opportunities and responsibilities of rural india, and they can contribute to the harmony between man and nature.

Economy

Economy is the essence of excellence. Excellent education is that which is qualitative, complete ,perfect, accurate, clean, effective and economic .Economy of education is disturbed when teachers and students indulge in non-educative activities. But in Activity Lesson based education is economic because it is efficient and effective.

Order

Order is the arrangement aspect of excellence in education. The right thing in the right place is order. Orderliness of premises, orderline of conducting the learning sessions and orderliness and excellence in education. By Activity Lesson we can bring orderliness in the Students.

Appropriateness

Appropriateness is doing right things-at right time-in right measure. What is proper is appropriate. Matching different aspects to right measure is appropriateness. Activity Lesson is the right way to ensure proper development of both, smart and apparently not so smart learners. Activity Lesson is the appropriate way to transfer the knowledge and information of different areas.

Simpleness

Simpleness leads directly to excellence. Complication leads to confusion. Simpleness ensures sweetness. It costs less. Actually most of the processes of life are simple. But man complicates them with mindless intervention of his mind. Gandhiji was a simple and great teacher, educating millions of Indians through simple truths and nai talim. And Nai Talim includes Activity Lesson.

Timeliness

Timeliness is the excellence of doing right things at the right time. Education should be right for the right age (both chronological and mental) of learners. The learner should be stimulated and given inputs as per his 'stage' rather than his 'age'.

Reliability

Reliability is the step that takes to the stage of faith in excellence in education. People become dependent on those who are kind. People become inter-dependent with those who experience empathy. Experience empathy rather than expressing sympathy. Then there is total reliability.

Brevity

Brevity is the excellence because it is economy of words. Long lectures are less effective than brief but intensive interactions. Our Rishis have mastered the excellence in brevity. They packed entire volumes of philosophy into few brief. In Activity Lesson teacher speaks less and instructs more but in brief.

Meaningfulness

Meaningfulness means what is understood and retained by the learners. It is not what the teacher intends to convey. Usually there are deviations from what we intend to say, we say, what is heard and what is understood. Activity Lesson is total when what we intend to say is the same as what is understood and retained. With this practice, the transmitters (teachers) and receivers (learners) will improve their communication skill. Meaningfulness of Activity Lesson is assured by a two-way process. One way can be meaningless and two-way is meaningful.

Informativeness

Informativeness is excellence in education when each session enhances the levels of information available with the receivers. In Activity Lesson the principle of learning by doing is present so the levels of receivers are automatically enhanced.

Awareness

Awareness is being conscious at all levels of thought. Awareness is the result of education. Teachers themselves have to be continuously aware of the totality of events consisting of time, place, situation and person, so that the learners become aware. Being alert is to know what is the environment and situation and relationship between various elements. Being awake is 'seeing'. Being alert is to know what is happening now and to know what is

changing. Being alert is 'sensing'. This thing exactly happened in Activity Lesson. Thus Activity Lesson creates an environment of awareness all around you.

Concentration

Concentration is aligning body, mind and intellect to inner signals and being attentive and intensive to the "One" objective. When based on the bow of body, and the string of mind, the arrow of thought is pointedly directed to target at self which is concentration (Dhyanam). In Activity Lesson the teacher become masters by the practice and perfection of this concentration and only then can they lead the learners through the ocean of learning.

Clarity

Clarity is the supreme goal of all teaching and learning processes. Clarity is absence of confusion, doubt or question mark. Encourage learners to ask "why" and "why" disappears. When "why" disappears, the learner is high on the clear sky of clarity. In Activity Lesson when a teacher participates in the process of lifting himself and the learners to this state of "Whylessness," the difference between teacher and learners disappear and all become the representation of the ultimate master.

Conclusion

From quality to Clarity in Activity Lesson is in the centre of the whole education process in the classroom. When the purpose of education is not only to impart knowledge but also to inculcate knowledge, skill, values and spirit and Activity Lesson also inculcate these. To bring excellence in education we must have to bring Activity Lessons which included in Nai Talim in our teaching learning system. Through the concept of Activity Lesson we could bring excellence in education.

Referenc

- 1 British Rule In India -Pandit Sundarlal Popular Prakashan,Bombay,1972
2. Basic Education Curricula committee Report Gujarat Education Department -1961
3. Gandhijinu Shikshan Darshan. M.J.Patel, Navjivan Prakashan -1999
4. Kelvani Vade Kranti V.M. Kothari -Gujarat Vidyapith Ahmedabad- 1950(Edition-1)
5. Mahatma Gandhi Vol.1 The Early Phase Pyarelal ,Published by Navjivan-1965
6. Mari Jivankatha Jugatram Dave Navjivan Prakashan Ahmedabad -1975
7. Narayana,G.(2002).Excellence in Education.Ahmedabad Management Association
8. National Education Policy : J.C. Agrawal, Prabhat Prakashan Delhi -1968
9. Learning : The Treasure Within(Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty -First Century).2000
10. Sarvodaya shikshan Part-1 Manubhai Pancholi-Sarvodaya Sahkari Prakashan Sangh

Limited Lokbharti-sanosara-1974

11. Vardha kelvanino Prayog : Narhari Parikh,Navjivan Prakashan-1939

परिभाषेन्दुप्रभायाः परिचयः

शोधकर्ता – व्यास पार्थ ईश्वरलाल

अभ्यासः - आचार्यः, शिक्षाशास्त्री

व्यपदेशः – प्राथमिकः शिक्षकः

• प्रस्तावना

‘काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्’ एतदनुसारं संस्कृतवाङ्मये पाणिनीयव्याकरणस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। शब्दानां विशुद्धिकरणम् एव व्याकरणशास्त्रस्य व्युत्पत्तिभ्यः अर्थः अस्ति तद् व्याकरणशब्दस्य ‘व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा येन तद् व्याकरणम्’ इति व्युत्पत्तिना स्पष्टं भवति। व्याकरणेन एव भाषायाः समस्तविद्यानाम् आलोडनं कर्तुं शक्यते।

संस्कृतवाङ्मये नैकानि व्याकरणानि श्रूयन्ते तथापि समस्तेषु व्याकरणेषु पाणिनीयव्याकरणं सर्वातिशायी एवं सर्वाङ्गपूर्णम् अस्ति। यद्यपि भगवतः पाणिनेः अष्टाध्याय्याः आधारेण काशिकादिग्रन्थाणाम् अपि रचना जाता, तथापि तस्याः आधारेण नैकैः विद्वद्भिः प्रचालिता परम्परा अद्यापि संस्कृतजगति दृश्यमाना वर्तते। अस्याम् एव परम्परायां नागेशस्य प्रदानम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। नागेशद्वारा नैकानां प्रौढग्रन्थानां रचना जाता, ‘परिभाषेन्दुशेखरः’ तेषु अन्यतमः अस्ति।

• परिभाषेन्दुशेखरः

परिभाषा इन्दुरिव शेखरे यस्य इत्यर्थः परिभाषेन्दुशेखरस्य। परिभाष्यते इति परिभाषा। सर्वसाधारणतया साकल्येन सारल्येन अबोधयन्तः नियमाः परिभाषापदेन उच्यते। इयं परिभाषा पाणिनीमुनीनां चतुःसहस्रसूत्राणि अधिकृत्य वर्तते।

• परिभाषेन्दुशेखरस्य प्रतिपाद्यविषयः

अस्मिन् ग्रन्थे परिभाषाणां व्याख्यानं कृतम् अस्ति। परिभाषायाः उभे प्रकारे वर्तते । पाणिनिना उच्चारिता सूत्रात्मिका परिभाषा - यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादयः एवं पाणिनीयसूत्रैः ज्ञापिताः वा वाचनिक्यः वा लोकन्यायसिद्धाः। अस्मिन् ग्रन्थे सूत्रात्मिकाकानां परिभाषाणां व्याख्यानं नास्ति।

व्याख्येयपरिभाषाणां स्वरूपे अस्मिन् ग्रन्थे लोकन्यायसिद्धाः परिभाषाः गृहीताः सन्ति। व्याख्येयपरिभाषाणां स्वरूपं प्रकटयन् भूतिकारः लिखति यत्—

‘सङ्केतग्राहकभिन्नत्वे

सति

शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकशास्त्रजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधकसहका-रित्वेन
मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिन्युच्चारितभिन्नत्वम्।’

परिभाषाणां विवेचनात्मकः अयं ग्रन्थः शब्दानां व्युत्पत्त्यर्थमुपयोगी अस्ति। अस्मिन् व्याकरणशास्त्रविषयकविविधन्यायानां संग्रहः अपि अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे वर्णिताः परिभाषाः मुख्यरूपेण कात्यायनादीनां प्रमुखव्याकरणशास्त्रीयाचार्याणां ग्रन्थेभ्यः संकलिताः सन्ति। काश्चन परिभाषाः माहेश्वरसूत्रैः ज्ञापिताः सन्ति यथा ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्।’ एतासां परिभाषाणां कार्यानुसारेण भिन्नेषु प्रकरणेषु विभाजनं कृतं वर्तते।

• अन्ये परिभाषाग्रन्थाः

परिभाषेन्दुशेखरात् प्राक् परिभाषाणां सन्दर्भे परमप्राचीनग्रन्थस्य व्याडिरचितस्य परिभाषापाठस्य तथा सीरदेवविरचितस्य परिभाषावृत्तेः उल्लेखः यत्र तत्र प्राप्यते। किन्तु उक्तौ ग्रन्थौ तथा उपयोगिनौ न स्तः यथा वर्तमानः परिभाषेन्दुशेखरः अस्ति। नागेशेन नव्यन्यायशैल्याः अवलंबनं कृत्वा परिभाषाणाम् अपूर्वं मौलिकं विवेचनं कृतं वर्तते।

• परिभाषेन्दुशेखरस्य टीकोपटीकाः

यद्यपि परिभाषेन्दुशेखरस्य नैकाः टीकाः श्रूयन्ते, तथापि भैरवमिश्रस्य ‘भैरवी’, महामहोपाध्यायस्य तात्याशास्त्रिणः ‘भूतिः’ एवं विद्वन्मूर्धन्यस्य श्रीजयदेवमिश्रस्य ‘विजया’ इमाः तिस्रः टीकाः प्रसिद्धाः सन्ति। तत्र संदेहः नास्ति यत् इमाः टीकाः अभूतपूर्वाः एवं स्वपरिष्कृतरीत्यर्थं प्रसिद्धाः सन्ति। एतासां टीकानाम् आधारेण तत् निश्चयेन कथयितुं शक्यते यत् एतासां टीकानां रचयितारः

संस्कृतजगतः अपूर्वविद्वान्सः आसन्। साम्प्रतं वैयाकरणपरंपरायां परिभाषेन्दुशेखरस्य एतासां टीकानाम् एव अध्ययनस्य प्राधान्यम् अस्ति। अद्यापि शास्त्रार्थचर्चायाः केन्द्रस्थाने इमाः टीकाः एव सन्ति। अत्र परिभाषेन्दुशेखरम् आधारीकृत्य एव विरचितायाः श्रीमन्तो अमृतलालशास्त्रिणः पद्यात्मिकायाः परिभाषेन्दुप्रभायाः उल्लेखः अपि आवश्यकः। यथा वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः सिद्धान्तान् आधारीकृत्य एव तस्य ग्रन्थस्य पद्यमयी-श्लोकसिद्धान्तकौमुद्याः रचना कृता तथैव परिभाषेन्दुशेखरस्य परिभाषाः आधारीकृत्य परिभाषेन्दुप्रभायाः रचना कृता । परिभाषेन्दुप्रभायां परिभाषाः सपरिष्कृतिः कारिकास्वेव ग्रथिताः। अस्याः समालोचनेन ग्रन्थकर्तुः व्याकरणशास्त्रे प्रभुत्वं तथा कारिकाविरचने नैपुण्यं सम्यक् प्रतीयते। एतत् कार्यं सामान्यबुद्धिभ्यः जनेभ्यः नैव शक्यम्। परिष्कृतस्य परिभाषार्थस्य लक्ष्ये संगतिः अपि कारिकास्वेव निबद्धा। इयमपरा चातुरी। अमृतलालशास्त्रिणा अस्याः परिभाषेन्दुप्रभायाः 'भावप्रकाशिका' इति टीका अपि विरचिता। अस्य ग्रन्थस्य भूयः परिशीलनं क्रियेत चेत् व्याकरणशास्त्रस्य सर्वे सिद्धान्ताः बुद्धिगम्याः भवेयुः न तत्र संदेहः। अस्मिन् प्रथमप्रकरणे शास्त्रत्वसाधके पञ्चत्रिंशदुत्तरचतुःशतम्, बाधबीजे द्वितीये प्रकरणे चतुरुत्तरचतुःशतम्, शेषार्थनिरूपणे द्वात्रिंशदुत्तरचतुःशतं कारिकाः निर्माय समस्तवैयाकरणसिद्धान्ताः वर्णिताः । इतरवर्णनं विना अलङ्कारादिवर्जितं केवलव्याकरणपदार्थानाम् एव कारिकासु वर्णनं कृत्वा स्वस्य पाण्डित्यं प्रदर्शितम्। एताः सर्वाः परिभाषाः आर्याछन्दसि विरचिताः सन्ति। नागेशस्य परिभाषेन्दुशेखरम् अनुसृत्य एव श्रीमताममृतलालशास्त्रिणां पद्यमयी "प्रभा-"ख्या व्याख्या।

वस्तुतः परिभाषेन्दुशेखरस्य टीकोपटीकानां समीक्षायाः कार्यं तु विशालम् अस्ति, तथापि अत्र अन्य-परिभाषाग्रन्थाणां, परिभाषेन्दुशेखरस्य टीकानां तथा परिभाषेन्दुप्रभायाः विषयवस्तुनः उल्लेखपुरःसरं वर्णनं कृतम् ।

॥ अस्तु ॥

ગીતામાં ભક્તિયોગની વિભાવના

ડૉ. ભાવપ્રકાશ મહેન્દ્રભાઈ ગાંધી

ગુજરાત શિક્ષણ સેવા વર્ગ -૨

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક - સંસ્કૃત

સરકારી વિનયન કોલેજ - ગાંધીનગર, સેક્ટર -૧૫

શોધસાર

પ્રસ્તુત સ્વાધ્યાય શોધલેખ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભક્તિયોગ વિશેની વિભાવના વ્યક્ત કરે છે. આપણાં જીવનના પ્રત્યેક કાર્યક્ષેત્રમાં, જુદા જુદા તબક્કે ભાવનાઓનું વિશેષ મહત્ત્વ હોય છે. આવી ભાવનાપ્રધાન ભક્તિયોગ વિશે ગીતામાં વિશેષ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગીતાનો સંપૂર્ણ બારમો અધ્યાય ભક્તિયોગ અને ભક્તના લક્ષણોનું સૂક્ષ્મ ચિન્તન રજૂ કરે છે. તેમજ અર્જુન ને સખા સાથે ભક્ત એવું સંબોધન કરી ધર્મ માટે યુદ્ધ કરવા પ્રેરિત કરે છે. આ ભક્તિયોગનું વિસ્તરણ અનુગામી અનેક ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શકાય છે. આ શોધપત્ર ગીતાનો પ્રારંભિક પરિચય આપી યોગ શબ્દને પરિભાષિત કરી ભક્તિયોગનું વિવેચન પ્રસ્તુત કરે છે.

શોધપત્રના મુખ્ય શબ્દો

ગીતા, યોગ, ભક્તિ, ભક્ત

પ્રસ્તાવના

ભારતીય ધર્મ, દર્શન, સંસ્કૃતિ, રાજનીતિ, પારિવારિક વ્યવસ્થા, માનવ મૂલ્ય અને સંસ્કારોથી યુક્ત વૈદિક પરંપરાઓના દિવ્યપુનર્મથનનું નામ જ મહાભારત છે અને તેમાં પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનવનીત એટલે કે માખણ જેવું વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ગીતા વિશે એક સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક પ્રાપ્ત થાય છે -

વિનાવેદંવિનાગીતાંવિનારામાયણીંકથામ્।

વિનાકવિંકાલિદાસંસ્કૃતંસંસ્કૃતંનહિ॥

આ શ્લોકમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ભારતદેશની સંસ્કૃતિમાં વેદ, રામાયણ, ગીતા જેવા ગ્રંથોનો કેટલો મહિમા છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને આપણે ધર્મગ્રંથ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ એના પાછળનું કારણ એ કહી શકાય કે આ ગ્રંથમાં માત્ર ધાર્મિક જ્ઞાન નથી પરંતુ સંપૂર્ણ માનવતાના કલ્યાણ માટેનો ઉપદેશ છે જે જીવનના પ્રત્યેક તબક્કામાં માર્ગદર્શન આપવા માટે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનના માધ્યમથી સમગ્ર વિશ્વને દિવ્ય સંદેશ આપ્યો છે.

સર્વોપનિષદોગાવઃ દોગ્ધાગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થોવત્સઃ સુધીર્ભોક્તાદુગ્ધંગીતામૃતંમહત્॥

યોગ શબ્દની વિભાવના

એમાં પણ યોગ શબ્દની જે વ્યાપક ચર્ચા ગીતામાં થઈ છે એ અદ્ભુત છે. ભારતીય વાક્યમાં યોગ શબ્દ આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી પોતાનું વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ જેવા ગ્રંથોમાં યોગની પ્રામાણિકતાનો સ્વીકાર થયો છે અને ભારતીય પરંપરામાં વિશ્વાસ રાખનારા વિદ્વાનોનું સ્પષ્ટ માનવું છે કે વૈદિક મંત્રો નો સાક્ષાત્કાર એ યોગના અભ્યાસની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાઓનું જ પરિણામ છે. જેને મહર્ષિ પતંજલિ જેને ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા નામથી સંબોધિત કરે છે અને તેમાંથી જ સમગ્ર સૃષ્ટિના આવિર્ભાવની વાત રજૂ કરવામાં આવી છે. આ રીતે ઋત શબ્દ વિશ્વના સર્વપ્રથમ ધર્મ માટે વપરાય છે અને તેનાથી યુક્ત માનવચિત્ત યોગ શબ્દથી અભિવ્યક્ત થાય છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં યોગ શબ્દ આ ત્રણ ધાતુઓથી નિષ્પન્ન થાય છે ૧.યુજિયોગે અને ૨.યુજ્સમાઘૌ ૩. યુજ્ સંયમને જેના આધારે બે પદાર્થોના સંયોગને,સમાધિનેઅથવા સામર્થ્યને નિયંત્રણને યોગ કહી શકાય.

ગીતામાં યોગ શબ્દ

ગીતામાં યોગની વિશેષ વિભાવના વ્યક્ત થઈ છે. ત્યાં મનની એકાગ્રતા અને સમતા પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે યોગનો સ્વીકાર થયો છે- સમત્વંયોગુચ્યતે ।¹સાથે જ ત્યાં કર્મમાં કુશળતાના વ્યાપક અર્થમાં પણ યોગ શબ્દ વપરાય છે – યોગઃ કર્મસુકૌશલમ્ ।²ગીતા માત્ર ઈચ્છાઓને રોકવા સુધી યોગની ગતિ નથી માનતી બલકે ઈચ્છાઓને બલપૂર્વક દમન કરવાની પ્રવૃત્તિને યોગ કહે છે.³ ગીતામાં આત્મા અને બ્રહ્મ વિશે અનેક જગ્યાઓએ ચર્ચા જોઈ શકાય છે. જીવ આત્માને શરીર, મન અને ઈન્દ્રિયો માનીને નિરંતર દુઃખ અને મોહનો અનુભવ કરે છે. ગીતા સાંખ્યને અને યોગને એક સમાન માનીને બન્નેમાંથી એકના પણ અનુષ્ઠાનથી બન્નેની પ્રાપ્તિ થવાનો માર્ગ દર્શાવે છે⁴ અને તેમાં પણ સંન્યાસ કરતાં નિષ્કામ કર્મયોગથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ઉપદેશ આપે છે.⁵

સંન્યાસસ્તુમહાબાહોદુઃખમાસુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તોમુનિર્બ્રહ્મનચિરેણાધિગચ્છતિ॥⁶

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં યોગ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રસંગ અનુસાર જુદા જુદા અર્થોમાં જોઈ શકાય છે. જેમ કે કર્મયોગ, સાંખ્યયોગ, સમત્વયોગ, અષ્ટાંગયોગ, ધ્યાનયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે. આ રીતે ગીતા યોગ ના જુદા જુદા સ્વરૂપને જુદી જુદી પરિસ્થિતિ અને પક્ષોની દૃષ્ટિએ અભિવ્યક્ત કરે છે. મુખ્યત્વે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવદ્પ્રાપ્તિનાં ચાર માર્ગયોગ એવા નામથી દર્શાવ્યા છે – ૧. સાંખ્યયોગ ૨.કર્મયોગ ૩.ધ્યાન યોગ અને ૪.ભક્તિયોગ. આની પાછળનું મુખ્ય કારણ મનુષ્ય બુદ્ધિપ્રધાન કર્મપ્રધાન, ચિંતનપ્રધાન અને ભાવનાપ્રધાન હોય છે.

ગીતામાં ભક્તિયોગ

1. ગીતા- ૨.૪૮

2. ગીતા- ૨.૫૦

3. ગીતા- ૬.૧૫

4. ગીતા- ૨.૩૯

5. ગીતા- ૫.૨૧

6. ગીતા- ૫.૬

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભક્તિયોગ એક વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઘણાં બધાં પ્રસંગોમાં ભક્ત બનવાની આજ્ઞા કરે છે - મન્મનાભવમદ્ભુક્તો⁷, મામેકંશરણંત્રજ⁸. સાથે જ ભક્તિના અનેક જગ્યાએ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતાનો બારમો અધ્યાય તો ભક્તિયોગ ના નામથી જ પ્રખ્યાત છે.⁹

ભક્તિ શબ્દ સંસ્કૃતના મૂળ ધાતુ ભજ સેવાયામ્ થી નિષ્પન્ન થાય છે. જેનો અર્થ થાય છે પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવી અને યોગનો અર્થ છે જોડાવું. આ રીતે ભક્તિયોગ એટલે પરમેશ્વર સાથે પ્રેમપૂર્વક સેવા દ્વારા જોડાવું. પ્રેમમાં નિઃસ્વાર્થનો ભાવ હોય છે કેમ કે જ્યાં સ્વાર્થ હોય છે ત્યાં પ્રેમ નથી હોતો. એમાં પણ આપણી જે પ્રિય વસ્તુ હોય એનું પણ દાન કરવાની, એનો પણ ત્યાગ કરવાની અને એને ઉપહાર તરીકે આપવાની ઈચ્છા થાય તો તેને જ સાચા અર્થમાં ભક્તિ કહી શકીએ છીએ. જ્યાં સ્વાર્થથી ઉપર ઉઠીને નિઃસ્વાર્થ સેવા દ્વારા આપણે પરમેશ્વર સાથે પોતાના મનને, અંતઃકરણને, આત્માને જોડીએ છીએ ત્યારે સાચા અર્થમાં તે ભક્તિ કહેવાય છે અને એમાં પણ પરાભક્તિ એટલે કે માત્ર અને માત્ર મોક્ષને છોડીને મનુષ્યને જ્યારે કોઈ બીજી ઈચ્છા રહી જતી નથી. એવી તત્ત્વજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા જેમાં માણસને કોઈપણ પ્રકારની એપણાઓ, ઈચ્છાઓ શેષ રહેતી નથી તે ભક્તિનો નિહિતાર્થ છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં ભક્તિયોગની ખૂબસરસ પરિભાષા આપવામાં આવી છે.

યાપ્રીતિરવિવેકાનાંવિષયેષ્વનપાયિની

ત્વામનુસ્મરતઃ સામેહૃદયાન્માપસમર્પતુ¹⁰

હે ઈશ્વર ! જેમ અજ્ઞાની વ્યક્તિઓની પ્રીતિ ઈન્દ્રિયોના ભોગ અને તેના નાશવાન પદાર્થો પર હોય છે એવી જ પ્રીતિ મારી તમારામાં થાઓ અને તે પ્રેમ મારા હૃદયમાંથી ક્યારેય દૂર ન થાય. આ ભાવને ભક્તિ નામથી સંબોધી શકાય.

ભક્તિયોગમાં ઈશ્વરના બધા જ રૂપની આરાધના સમાહિત કરવામાં આવી છે. ઈશ્વર સમગ્ર માનવમાત્રના અંતઃકરણમાં વિદ્યમાન છે,¹¹ આપણી ચારેબાજુ છે અને બધી જ જગ્યા એ છે એનિશ્ચય સાથે ઈશ્વર સાથે આપણે ભક્તિનું સૂત્ર બાંધવાનું છે. જીવનમાં જે કંઈપણ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે એને ઈશ્વરની અનુકંપા માનીને જ્યારે બીજી કોઈ ઈચ્છાઓ રહી જતી નથી અને સમગ્ર માનવમાત્રમાં જ્યારે પ્રેમનો જ અનુભવ થાય છે એ ચેતનતા, એ દિવ્ય પ્રેમ નિસ્વાર્થ ભાવના અને એ ઈશ્વરીય સમર્પણનું નામ ભક્તિ કહેવાય છે.

7. ગીતા- ૧૮.૬૫

8. ગીતા- ૧૮.૬૬

9. જુઓ ગીતાનો બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

10. વિષ્ણુપુરાણ- ૧.૨૦.૧૯

11. ગીતા - ૧૮.૬૧

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणि हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना ॥¹²

ભકિતથી રહિત મનુષ્ય જેમ જળ વગર માછલી હોય, પાંખ વગર પક્ષી હોય, ચંદ્રમા અને તારા વગર રાત્રિ હોય, સુરજ વગર દિવસ હોય અથવા આત્મા વગરના શરીર હોય એવું સમજવું જોઈએ જેમ એક માતા પોતાના બાળક ને જે નિસ્વાર્થ પ્રેમ કરે છે, એ પ્રેમને જ્યારે ઈશ્વરના સંદર્ભમાં આપણે જોઈશું ત્યારે તેને ભક્તિ કહીશું. અપરા ભક્તિ અને પરાભક્તિ આ બે ભક્તિના પ્રકારો જોઈ શકાય છે. મનુષ્ય પાસે જે ઉપલબ્ધ છે એને ઈશ્વરનો ઉપહાર માનીને જે સ્વીકારે છે જેને કોઈ ઈચ્છા કે અપેક્ષા નથી રહેતી અને જેનું સમગ્ર કર્મ બ્રહ્મા પાણે ઈશ્વરા પાણે બને છે અને આજીવનને જે પરમ પિતા પરમાત્માની કૃપા તરીકે અથવા એને પામવા માટેનું સાધન તરીકે સ્વીકારે છે તે જ સાચો ભક્ત છે. ભગવદ્ગીતામાં ભગવાનને પ્રિય ભક્ત કેવો હોય છે એના લક્ષણોનું ગુણોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥¹³

सन्तुष्टः सततं योगीयतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यો मद्भक्तः सच मे प्रियः ॥¹⁴

જીવનમાં કંઈક સારું થાય ત્યારે એ ઈશ્વરની કૃપા સમજે છે અને કંઈક દુઃખ આવી પડે ત્યારે ઈશ્વરની ઈચ્છા સમજે છે એ સાચો ભક્ત બની શકે છે. સામાન્ય જીવનમાં આપણે જે કંઈ કર્મ કરી એ છીએ એમાં ભાવનાનું વિશેષ મહત્વ હોય છે અને જ્યારે આપણા કર્મો માત્રને માત્ર ઈશ્વરને પ્રસન્નતા માટે બની જાય છે ત્યારે એ સાચા અર્થમાં ભક્તિયોગ કહેવાય છે.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति ॥¹⁵

જેમકે કોઈ મનુષ્ય મૃત્યુથી બીએ છે ત્યારે અર્થ સમજાય કે તેને પોતાના જીવનથી પ્રેમ છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સ્વાર્થ માટે જીવતો હોય ત્યારે સમજાય કે એ સ્વાર્થી છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના પરિવાર પત્ની પુત્ર વગેરેથી વિશેષ પ્રેમ કરે છે આને પરિવારથી પ્રેમ છે. ગીતા અનુસાર જ્યારે પ્રેમ ઈશ્વર સાથે સંધાઈ જાય, ઈશ્વર માટે થાય ત્યારે તે સાચા અર્થમાં ભક્તિ કહેવાય. જેમ જેમ ઈશ્વર પ્રત્યે મનુષ્યની આસક્તિ વધે છે તેમ તેમ સાંસારિક વસ્તુઓથી ભૌતિક પદાર્થોથી મોહ ઓછો થતો જાય છે. કોઈ ઈચ્છા સાથે કરવામાં

¹². ગીતા- ૪.૨૪

¹³. ગીતા- ૧૨.૧૩

¹⁴. ગીતા- ૧૨.૧૪

¹⁵. ગીતા- ૬.૧૫

આવેલી ભાવનાને ભક્તિયોગ અંતર્ગત ન માની શકાય. ઈશ્વર સાથેનો પ્રેમ એનું માત્ર ઉદ્દેશ છે મુક્તિ એવા પ્રેમ એવા નિસ્વાર્થ સેવા ઈશ્વરભાવને ભક્તિ આપણે કહી શકીએ.

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥¹⁶

ભક્ત પરમાત્માના ગુણ અથવા નિર્ગુણ સાકાર અથવા નિરાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે અને ભક્તિમાં લીન ભગવાનમાં મનને પરોવીને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેની ઉપાસના કરે છે. ભક્ત ઈન્દ્રિયગ્રામમાં સંયમ સ્થાપી બધે જ સમબુદ્ધિયુક્ત ભક્ત અવ્યક્ત, અચિંત્ય, કૂટસ્થ, અચલ અને ધ્રુવ તત્વની ઉપાસના કરીને બ્રહ્મરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે.¹⁷ અવ્યક્ત બ્રહ્મમાં આસક્ત મનવાળા સાધકોનું સાધન દુઃખકારક હોય છે અને વ્યક્ત બ્રહ્મની ઉપાસના સરળ હોય છે. જે ભક્ત પોતાના સમસ્ત કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરી આનંદની ભક્તિથી પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે અને આ સંસાર સાગરમાંથી મુક્ત થઈ મોક્ષને પામે છે.

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતાઃ।¹⁸

આ ભક્તિ કોઈ વ્યક્તિને પ્રસન્ન કરવા માટે નહીં હોવી જોઈએ બલકે આ ભક્તિ પરમપિતા પરમાત્મામાં મનમાં લગાવીને તેમાં જ બુદ્ધિ સ્થિર કરી કરવો જોઈએ જેથી તે તેમાં જ નિવાસ કરી શકે. જ્યારે પરમાત્મામાં ચિત્તનું સ્થિરીકરણ ન થાય ત્યારે તેણે અભ્યાસયોગનો આશ્રય લેવો જોઈએ અને જો અભ્યાસમાં પણ તે અસમર્થ હોય તો ભગવદર્થે કર્મ કરવા જોઈએ. એને જ નિષ્કામ કર્મ નામથી સંબોધવામાં આવે છે. જેના થકી તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકે. ભક્ત અને જ્ઞાની બધા જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે ગીતામાં તો અભ્યાસથી જ્ઞાન, જ્ઞાનથી ધ્યાન, ધ્યાનથી કર્મફળની ત્યાગ ભાવના શ્રેષ્ઠ બતાવવામાં આવી છે. જેના થકી એ શાંતિ પામી શકે છે.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદધ્યાનં વિશિષ્યતે।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્।¹⁹

જેમ કે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું કે ગીતામાં ચાર યોગોનું વર્ણન છે પણ અધિકાર ભેદની દ્રષ્ટિથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે બે પ્રકારની નિષ્ઠાઓની જરૂરિયાત હોય છે એક સાંખ્ય નિષ્ઠા અને બીજી યોગ નિષ્ઠા.²⁰ સાધક દ્વારા અભ્ય દૃષ્ટિથી જે ઉપાસના કરવામાં આવે તે સાંખ્ય નિષ્ઠામાં સમાહિત થાય અને ભેદદૃષ્ટિથી કરવામાં આવતી ઉપાસના યોગનિષ્ઠામાં આવે છે. ભક્તિના વિષયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન ભક્તિ છે. ભગવાનમાં અનન્ય પ્રેમ રાખવી ભક્તિ છે. ભક્તિ દ્વારા મનુષ્ય પરમ પદને પામી શકે છે. ભક્તિ અને જ્ઞાન બંનેનો મૂળ શ્રદ્ધા છે અને જ્યારે ભક્ત પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને સમર્પિત કરી દે છે જ્યારે ભગવાન પણ એની ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરે છે. આ રીતે ગીતા અનુસાર બધા જ કર્મોને જે મનુષ્ય ઈશ્વરને સમર્પિત કરી દે છે અને તત્પરાયણ થઈને અન્ય ભાવથી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરે

¹⁶. ગીતા- ૫.૨૪

¹⁷. ગીતા- ૧૨.૪

¹⁸. ગીતા- ૧૨.૨

¹⁹. ગીતા-૧૨.૧૨

²⁰. ગીતા- ૩.૩

છે, ઉપાસના કરે છે, તે સંસારસાગરથી તરી જાય છે. ગીતાના ઉપદેશની આ વિશેષતા સૌથી વધારે મહત્વપૂર્ણ છે કે જે મનુષ્ય જે ભાવથી મનુષ્યનું ધ્યાન કરે છે એ જ ભાવથી ભગવાન એને પ્રાપ્ત થાય છે.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશયા
નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઋર્ધ્વં ન સંશયઃ॥²¹

જે કોઈ સાથે વૈભવ નથી રાખતો મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે. દુઃખીઓ પ્રત્યે કરુણાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી વર્તે છે આવો ભક્ત ભગવાનને પ્રિય છે. ગીતાના ૮ શ્લોકોમાં ભગવાનના પ્રિય ભક્તોના ગુણો અને વિશેષતાઓ બતાવવામાં આવી છે.²² આમ ગીતામાં કર્મયોગની સાથે ભક્તિયોગની પણ મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. આ પ્રકારનો યોગી નિષ્કામ કર્મો કરતાં કરતાં પોતાની ઈન્દ્રિયો અને મન પર સંયમ રાખી તેના પર વિજય મેળવી પોતાના અન્તઃકરણને શુદ્ધ બનાવી પવિત્ર અન્તઃકરણથી અન્તર્નિહિત ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ જીવનનું પરમ ઉદ્દેશ્ય ગીતા ભક્તિયોગ દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે.

---

²¹. ગીતા-૧૨.૮

²². જુઓ ગીતા અધ્યાય ૧૨.૧૩ થી ૨૦ શ્લોક

બૃહદારણ્યકોપનિષદનો તાત્ત્વિક અભ્યાસ

ડૉ. કરશન ડી.પિઠીયા

આચાર્યશ્રી

(અમર શહીદ શ્રી ડી. એમ.બારડ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજધુસિયા -ગીર)

વૈદિક સાહિત્ય એ આપણો અમૂલ્ય વારસો છે અને વેદ એ વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય છે. ભારત ઉપરાંત યુરોપના અનેક નામાંકિત તત્ત્વચિંતકો તેનું ભાષાંતર અને વિવેચન કરવા પ્રેરાય તે હકીકત તેના મહત્વ નો સ્વીકાર કરે છે. વેદનો મહિમા અનંત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વેદનું સ્થાન છે પ્રાચીન ભારતના તેમજ ભારતીય સાહિત્યના વેદનું સ્થાન મહત્વનું છે. આ પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદો નું મહત્વ અનેરો છે ઉપનિષદ સાહિત્ય માં પણ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદનું આ પ્રતિનિધિ ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે.

વેદોથી આરંભાયેલી તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરામાં સમયને અનુરૂપ શૈલી જોવા મળે છે. વેદના ગૂઢ રહસ્યોને આરણ્યકો દ્વારા ઉઘાટન કરવામાં આવ્યા તેમને સમજવામાં અધરા લાગ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની રચના થઈ અને સમય જતાં ઉપનિષદો અસ્તિત્વ પામ્યા. તેમાં બ્રહ્મ,આત્મા,જગત, પુનર્જન્મ, મોક્ષ જેવા તત્ત્વોનો જ્ઞાન એમનું એમ જ છે માત્ર વિષયવસ્તુમાં તફાવત છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં આ તત્ત્વોનું વિશદ નિરૂપણ થયું છે.

બ્રહ્મ:

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ છે. જે ઉપનિષદનો મૂળ છે. બધા જ ઉપનિષદ 'બ્રહ્મ' તત્ત્વ પર ચર્ચા કરે છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં બ્રહ્મ ના સ્થાને ક્યાં- ક્યાં :આત્મા' શબ્દ નો પ્રયોગ જોવા મળે છે. પરંતુ આ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ અને આત્મા શબ્દથી અભિહિત થતું પરમ તત્ત્વ એક જ છે.

બ્રહ્મા એવું તત્ત્વ છે જેનું હૃદયથી અનુભવ કરી શકાય છે. પરંતુ શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય નહીં. બ્રહ્મા સત્ય હોવાની સાથે જ્ઞાન સ્વરૂપ અને અનંત છે. તેની જ્ઞાન સ્વરૂપનો તાત્પર્ય એ નથી કે, તે જ્ઞાતા છે પરંતુ તે માટી વગેરેની સમાન જડરૂપ નથી આ દ્રષ્ટિકોણથી બ્રહ્મજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ નિર્વિશેષ છે આમાં નામ,રૂપ, કર્મ,ભેદ,જાતિ અથવા ગુણ રૂપ બધી વિશેષતાઓનો અભાવ છે. આથી

આનું 'નેતિ.... નેતિ...' દ્વારા નિરૂપણ થયું છે. કારણકે વિશેષતાઓના અભાવથી શબ્દની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહીં. આ બ્રહ્મ સ્થૂળ નથી, આણું સ્વરૂપ નથી, હાસ્વ નથી, અંધકાર નથી, ગંધ પણ નથી કોઈ પ્રકારે બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરી શકાય નહીં.

યાજ્ઞવલ્કય અને ગાર્ગી ના સંવાદમાં નકારાત્મક શેરડી થી પરમ તત્ત્વનું નિરૂપણ થયું છે આ પ્રમાણે નકારાત્મક શૈલીથી પરમ તત્ત્વનું નિરૂપણ એ ઉપનિષદ ની વિશેષતા છે જેમ કે,

તદેતદ બ્રહ્માપૂર્વમન પરમનન્તરમબાહમમયમાત્મા બ્રહ્મ.....।

'નેતિ નેતિ.....' બ્રહ્માંડના શરૂઆતના નિરૂપણની એક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરવાની શૈલી છે. નિષેધપરક વ્યાખ્યાનથી વધારે યોગ્ય કોઈ પણ ઉપદેશ પદ્ધતિ બ્રહ્મસ્વરૂપ વિવેચન માટે નથી.

આત્મા

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ની દ્રષ્ટિએ બ્રહ્મ જ સત્ય છે, બ્રહ્મ સિવાય કોઈ સત્ય નથી. એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કારણ કે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની દ્રષ્ટિએ સર્વોચ્ચ સત્તાને અંકિત કરવા માટે ક્યારેક બ્રહ્મ શબ્દ નો પ્રયોગ થયો છે તો ક્યારેક આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એક જ તત્ત્વ ના બે-બે નામ છે આત્મા અને બ્રહ્મ પરંતુ ક્યારેક-ક્યારેક આ બંને શબ્દોનો ઉપયોગ બે ભિન્ન રૂપથી સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ પણ જોવા મળે છે.

આત્મા અને બ્રહ્મ એક જ તત્ત્વ છે પરંતુ આત્મા વ્યક્તિનીષ્ટ સત્તા છે અને બ્રહ્મ સાર્વજનિક સત્તા છે. એક જ તત્ત્વ જ્યારે વ્યક્તિગત રૂપે સંકેતનો વિષય બને છે ત્યારે આત્મા શબ્દ નો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યારે વ્યક્તિથી ઉપર ઊઠી બધી સત્તાની ચર્ચા કરવામાં આવે છે ત્યારે બ્રહ્મ શબ્દનું અભિધાન થાય છે.

આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો

અહીં યાજ્ઞવલ્કય અવિનાશી એવા આત્મા તત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે. જે ક્યારેય નામ પામતું નથી. તેને કોઈ જોઈ શકતું નથી. પરંતુ તે બધાને જુએ છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયના નવમા બ્રાહ્મણમાં આત્મતત્ત્વ સ્વરૂપનું નિરૂપણ બ્રહ્મ તત્ત્વની જેમ નિષેધાત્મક શૈલીમાં થયું છે. યથા

સ ઇષ નેતી નિત્યાત્માગૃહો ન હિ ગૃહતેડશીર્યો ન ।

હિ શિર્યતેડસઙ્ગો ન હિ સજયતેડસીતો ન વ્યથતે ન રિષ્યતિ ।।

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આત્માના અવિનાશી રૂપની સાથે તેની અવસ્થાઓના વિષયમાં પણ વિવેચન મળે છે. આત્માને વિભિન્ન માનસિક અવસ્થાઓની સ્થિતિ આત્માની નિત્યતા સૂચિત કરે છે.

તુરીયઅવસ્થા આત્માની પરમ સત્યતાને સૂચિત કરે છે. આ આત્મા વસ્તુઓની ઉપસ્થિતિ કે અનુપસ્થિતિથી પ્રભાવિત થતો નથી.

જગત

ઉપનિષદોમાં જગતની ઉત્પત્તિ વિષયક જે વિવરણ પ્રાપ્ત થાય છે તે રુચિકર છે અને ધ્યાન આકર્ષક પણ છે. આ વિવરણો માં આત્મા અથવા જગતની ઉત્પત્તિ ભિન્નભિન્ન પ્રકારની થયું છે એવું દર્શાવ્યું છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આત્મામાં આ સંબંધમાં જગતની ઉત્પત્તિ નો વિચાર થયો છે. તે મુજબ શરૂઆતમાં એકલો આત્મા જ હતો તેનું રૂપ પુરુષના જેવું હતું અહીં આત્માને બધા પાપો ને બાળી નાખ્યા હોવાથી તેને પુરુષ કર્યો છે આ આત્મા એકલાતા અનુભવવા લાગ્યો આથી પોતાનામાંથી સ્ત્રી અને પુરુષને ઉત્તપન્ન કર્યો.

આ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મના સંબંધમાં જગતની ઉત્પત્તિ વિશે પણ વિચાર થયો છે. તે મુજબ શરૂઆતમાં બ્રહ્મ જ હતો. તેણે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ક્ષુદ્ર અને ધર્મને પેદા કર્યાં. જગતની ઉત્પત્તિ પાણીથી થઈ છે એવો ઉલ્લેખ પણ આ ઉપનિષદમાં મળે છે. ખરેખર તો પાણીને જગતનું મૂળ દર્શાવી એ સાથે જ ઉત્તપન્ન થનારા જગતને 'અમૃત' પણ ગણેલું છે. વળી અહીં તો બ્રાહ્મણ પણ પાણીમાંથી જન્મતું દર્શાવ્યું છે. જગત બ્રહ્મની જ અભિવ્યક્તિ ભલે હોય છતાં એની અનિત્યતા અને મર્યાદિતતામાં બસત્યનું દર્શન ન જ સંભવે.

માયા

જગતની રચનામાં માયાનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. માયા એટલે મર્યાદા સર્જનારી સત્તા. માયા અવિદ્યા ના લીધે ઉત્પન્ન થઈ છે. આ અવિદ્યા એ અજ્ઞાન છે. જેમ કે દોરડામાં સાપનો આભાસ થવો. આભાસ એ અધ્યાસ છે. આ અધ્યાસ અજ્ઞાનના લીધે થાય છે. અજ્ઞાન એ અવિદ્યા છે. જેથી એ માયા છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં માયાની અવસ્થામાં કોઈ ઉચિત સમર્થન કે એની સત્તા અને સિદ્ધ કરવા માટેનું ચોક્કસ પ્રમાણ માપવામાં આવ્યું નથી. લગભગ બધા વિદ્વાનો આ સમસ્યાના સંદર્ભમાં કોઈ નિશ્ચિત નિષ્કર્ષ સુધી પહોંચી શક્યા નથી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આના પરિપેક્ષ્યમાં જો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો કેટલાક મંત્ર ભાવાત્મકતાથી માયાવાદનો સંકેત કરે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં એક પ્રસિદ્ધ પ્રાર્થના રજૂ થઈ છે. જેમાં ભક્ત ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે કે, અસતો મા સદ્ ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય.....

આ સંપૂર્ણ જગત આત્મમય છે અર્થાત આત્મા અથવા બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ સત્તા નથી, પરંતુ માયા દ્વારા જુદું જ દેખાય છે. આ માયારૂપી આવરણને દૂર કરીને સત્યરૂપી બ્રહ્મને જાણી શકાય છે.

કર્મ, પુનઃ જન્મ અને મોક્ષ:

સમગ્ર ભારતીય ચિંતન કર્મ, અને મોક્ષની માન્યતા અને ખુબ જ સ્વાભાવિકતાથી સ્વીકારે છે અને જુદા જુદા સ્વરૂપે તેની રજૂઆત કરે છે. આ બધા વિચારું આ માન્યતાનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. જગતની સ્થિતિના પરિપેક્ષમાં કર્મનાં વિધાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આના અભાવથી સંસારનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. ઉપનિષદમાં કર્મ સિદ્ધાંત પ્રત્યે ઊંડી શ્રદ્ધા વ્યક્ત થઈ છે એવું લાગે છે કે, અહીં ઋષિઓએ સંસારના દુઃખોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કર્મ ફળની પ્રાપ્તિ પણ એક નૈતિક અવસ્થા પર આધારિત છે, જેના દ્વારા શુભકામના આચરણથી શુભ અને અશુભ કર્મ ના આચરણથી અશુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પુણ્યકર્મ પુણ્ય ફળ દાયક હોય છે અને પાપ કર્મ અથવા અધમ કોટિનું ફળ પ્રદાન કરે છે. આ કર્મો ની શ્રેષ્ઠતા અને અધમતા ના આધારી પ્રાણીને પ્રાપ્ત થનારી યોગિનું નિર્ધારણ થાય છે. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સૌ પ્રથમ વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના આગામી બધા જન્મ માટે ઉત્તરદાયી હોય છે.

કર્મ ફળના ભોગનું બીજું સ્થાન છે ગમનમાર્ગને પિતૃયાન અથવા ધૂમયાન કહેવાય છે. આ માર્ગ ગૃહસ્થઓ માટે છે. જે સંસારની પંચાગ્નિવિદ્યાનું જ્ઞાન રાખતા નથી. કેવળ અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞ, દાન અને તપ વડે લોકોને મેળવે છે. તેઓ ધુમાડામાં પહોંચે છે ધુમાડા માંથી રાતમાં જાય છે. રાતમાંથી કૃષ્ણ પક્ષમાં જાય છે. કૃષ્ણ પક્ષમાં દક્ષિણાયનના છ મહિનામાં જાય છે. તે મહિનાઓમાં થી પિતૃયાન માં જાય છે. ચંદ્ર લોકો માંથી પાછા આકાશમાં આવે છે આકાશમાંથી પવનમાં આવે છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે મોક્ષ, આત્મજ્ઞાન અને અવિદ્યા નિવૃત્તિ પૃથક-પૃથક અવસ્થા અથવા સ્થિતિ ન હોવાથી એક જ છે. આ આધારે આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષનું સાધન માની ન શકાય, પરંતુ આત્મજ્ઞાનની સ્થિતિ જ મોક્ષ છે.

ઉપસંહાર

આમ ભારતીય પરંપરા પ્રારંભથી જ તવજ્ઞાન અંગે જે દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવે છે, તેનો પડઘો બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકાય છે.

આપણી સૌની શક્તિ આપણા સહુના કેન્દ્રરૂપ આત્મતત્વની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે અગ્રસર બનો તથા પડળો દૂર થાય અને પવિત્ર, દિવ્ય બ્રહ્મતત્વની અનુભૂતિ સહુના અંતરને અજવાળેએ ભાવના સાથે વિરમીએ.

સંદર્ભ ગ્રન્થો

(૧) ઉપનિષદો

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય સં.-૨૦૦૦

(૨) ઉપનિષદો લેખક-પ્રા. નાથાભાઈ પાટીદાર સંપાદક-ડૉ. ગૌતમ પટેલ પ્રકાશક-સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર પ્રથમ આવૃત્તિ-ઈ.સ.૧૯૯૮

(૩) ઉપનિષદોનો અભ્યાસ વિનોબાજી યજ્ઞ પ્રકાશન વડોદરા-૧ મુનર્મુદ્રણ આવૃત્તિ-ઈ.સ.૧૯૬૮

(૪) ઉપનિષદનું અમૃત યોગેશ્વર, વોરા એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ પ્રાલિમિટેડ, મુંબઈ-૨

(૫) ઉપનિષદોની ધર્મમીમાંસા ડૉ. એસ. એમ. પંચાલ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ-ઈ.સ.૨૦૦૬

(૬) ઉપનિષદ-નવનીત લેખક-પ્રા.કિશોરભાઈ શિ. દવે યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ: પ્રથમ આવૃત્તિ-ઈ.સ.૧૯૮૬

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.